કર્મ મીમાંસા

—(०)—

લેખક

માસ્તર ખુબચંદ કેશરલાલ (વાવવાળા)

પાર્શ્વજૈન પાઠશાળા સિરોહી (રાજસ્થાન)

પ્રકાશક

બી. પી. સીંઘી

મંત્રી—"શ્રી જ્ઞાન પ્રચારક મંડળ

સિરોહી (રાજસ્થાન)

પ્રથમાવૃત્તિ   પ્રત ૧૦૦૦   વિ. સં. ૨૦૧૨

કિં ૦-૧૦-૦

નિવેદન

માસ્તર શ્રીયુત ખુબચંદભાઈ કેશવલાલે લેખિત " કર્મ મીમાંસા " નામે લેખમાળા શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ માસિકમાં પ્રગટ થયેલ ને લેખમાળા કર્મ ફીલોસોફીના જિજ્ઞાસુઓને અતીવ મનનીય હોઈ ચાલુ સાલે અત્રે (સિરોહીમાં) ચાતુર્માસ બીરાજમાન પૂ૦ પન્યાસજી શ્રી રૂપવિજયજી મહારાજ સાહેબ તથા મુનીરાજ શ્રી ભાનુવિજયજી મહારાજ સાહેબે તેનું પુસ્તક છપાવવા અમને પ્રેરણા કરી. અને તે છપાય તો ઉક્ત મુનીરાજોના સદુપદેશથી શ્રી નાડલાઇ જ્ઞાનમંદિરના ગ્રન્થવાહકે ન્યાયમો પુસ્તકના અગાઉથી ગ્રાહક થવાનું કબુલ્યું તે લેખમાળામાં જરૂરી સુધારો વધારો કરી આપી લેખક મહાશયે છપાવવાની અમને મંજુરી આપતા આ પુસ્તક અમો પ્રગટ કરીયે છીયે વાંચકોને કર્મ ફીલોસોફી જેવો કઠીન વિષય પણ આ લઘુ પુસ્તક દ્વારા ઘણીજ સરલ રીતે સમજી શકાશે. તત્વ જ્ઞાનના વિષયોના સક્ષેપ લખાણવાળા આ રીતે પુસ્તક પ્રગટ કરવામાં આવે તો સમ્યગજ્ઞાનનો પ્રચાર આપણે અતિ સુન્દર રીતે કરી શકીએ આ પુસ્તકમાં ભગવાન શ્રી જિનેશ્વર દેવ કથિત આગમ વિરુદ્ધ કઈપણ છપાયું હોય તો ત્રિકરણયોગે મિથ્યાદુષ્કૃત છે શુદ્ધિમાં બહુજ લક્ષ આપવામાં આવ્યુ છે છતાં પ્રેસદોષથી કંઈપણ અશુદ્ધિ રહેવા પામી હોય તો વાચકોને સુધારી વાંચવા વિનંતિ છે

—પ્રકાશક

કર્મમીમાંસા

ધર્મ —

જગતમા ધર્મ ધર્મ કરતા તો સૌ ફરે છે પરતુ જગતના જીવોએ માની લીધેલા ધર્મો પૈકી કયા ધર્મનુ અનુકરણ સત્ય છે તે પહેલુ જોવુ જોઈએ, ધર્મ માટે આજે અનેક વાદવિવાદ સભળાય છે આવા વાદ વિવાદ દુન્યવી પદાર્થો માટે સભવતા નથી, કારણ કે જે વિષયો ઇન્દ્રિય ગમ્ય છે તેની સત્યતા ઉપર આવવું એ એક ક્ષણનું જ કાર્ય છે અને જેઓ એવી સત્યતાનો ઈન્કાર કરવા નીકળે છે તેમના પક્ષનો જ સૌ કોઈ ત્યાગ કરી દે છે હવે વિચાર કરો કે સુગધ, દુર્ગંધ, કડવાશ, મિઠાશ ઇત્યાદિ વસ્તુઓ પરત્વે જેવો વાદ નથી તેના કરતા ઘણો જ ભવ્ય અને ઘણો જ ગભીર વાદ ધર્મના વિષયમા પ્રવર્તેલો છે, એનુ કારણ એજ છે કે ધર્મ એ ઇન્દ્રિયાતીત વસ્તુ છે, અને એથી જ એ સબધમા ભારે ગોટાળા ઉભા થયા છે જેઓ ધર્મના નામે દુરાચારો- અનાચારો અથવા

તો અપારમાર્થિક વસ્તુઓને પોષી રહ્યા છે તેઓ પણ પોતે જે વસ્તુને માને છે તે અધર્મ છે, એ વસ્તુ ખોટી છે અથવા અયોગ્ય છે એવું માનીને તે વસ્તુને માન્ય રાખતા નથી પરંતુ પોતાની અયોગ્ય માન્યતાઓ અને વિચારો સત્ય છે અને તેજ સનાતન અતીતકાળથી ચાલી આવેલો અને સત્ય ધર્મ છે એમ જ તેઓ માને છે

પોતાનો સમુદાય અથવા ધર્મ ભૂલ વાળો છે એમ સમજીને તેને કોઈ અનુસરતું જ નથી, પરંતુ અજ્ઞાનતાથી આત્માઓ ઠગાય છે અને અજ્ઞાનતાથી જ અસત્યને સત્ય માનીને તેની સેવા કરવા માટે દોરાય છે અજ્ઞાનથી આત્માઓ સત્યને અસત્ય અને અસત્યને સત્ય માને છે અને તે પછી પોતે કરેલા નિર્ણયને વળગી રહેવાનો આગ્રહ રાખે છે સામાન્ય વ્યવહારમા અસત્ય નથી ચાલતું ત્યારે તુ જોઈએ ધર્મની બાબતમા ગાડેગાડા અસત્ય ચાલ્યુ જાય છે અને ધર્મને નામે જે અસત્ય કહેવાય છે તેને ઘણા લોકો આંખો મીચીને આનંદ પૂર્વક સ્વીકારી લે છે, એટલુ જ નહિ પરંતુ પોતે માની લીધેલા સત્યની ખાતર એક બીજાના ગળા કાપવા પણ તૈયાર થાય છે ધર્મએ જો બાહ્ય ઇન્દ્રિયનો વિષય હોત તો તેના સબંધમા વિશેષ ઉહાપોહને અવકાશ ન રહ્યો હોત અને અસત્ય તે અસત્ય તરીકે જાહેર થઈ જવા પામ્યુ હોત પરંતુ ઇન્દ્રિયગમ્યતાથી દૂર રહેલો ધર્મ પ્રત્યેક મનુષ્ય ઓળખી શકયો નથી, અને તેથી જ આજે જગતમા સુખ અને શાંતિ સ્થાપવાને બદલે

ધર્મોનો ચાલુમેળો થયેલો જ આપણે જોઈએ છીએ જેથી સત્ય રાહ પર આવવાને બદલે જનતા વધારેને વધારે પ્રમાણ મા કાટાળો કર્મમાર્ગનો પ્રવાસ કરી રહી છે જે મહા પુરૂષો ઇન્દ્રિય ગમ્યનાથી વધારે ઉચા પ્રમરના જ્ઞાનને મેળવી શકયા છે તેજ ધર્મ સબધમા નિશ્ચય જાહેર કરે છે જેણે એવુ જ્ઞાન નથી મેળવ્યુ તેવો આ મા આ સબધમા બેશક આધાગણીત જેવો છે

આપણે ધર્મની ક્રિયાઓ કરીએ, ધર્મ સાભળીએ, ધર્મસભાઓ ભરીએ, પરિષદ ભરીએ અનેક ઉત્સવો કરીએ પણ ધર્મતત્ત્વને શુદ્ધ સ્વરૂપમા જ્યા સુધી ન જાણી શકીએ ત્યા સુધી એ સઘળી પ્રવૃત્તિ નિષ્ફળ જ છે હવે વિચાર કરો કે ધર્મનું આવુ મુશ્કેલ તત્ત્વ તે ની રીતે જાણી શકીએ ? તે જાણવાની શી જરૂર ? કોઈ પણ મનુષ્ય ધર્મને નામે જે કઈ પ્રવૃત્તિ કરે, તેને આપણે પણ ધર્મ માની, તે અગે સૂક્ષ્મપણે ઉડા ઉતર્યા વીના આપણે પણ જોડાઈ જઈએ તો શુ વાધો ? ગમે તેમ પણ કહેવાય તો છે ધર્મ, પછી તે અગે વધુ વિચારવાની શી જરૂર ?

પરતુ આવી માન્યતા મેળવી તે મૂર્ખાઈ છે જગતમા સામાન્ય કાર્યો માટે પણ બહુ દીર્ઘદ્રષ્ટિથી વિચારણા કરી, તેનાથી થતો લાભાલાભનો ખ્યાલ લાવી પછી પ્રવૃત્તિ થાય છે તો પછી ધર્મ જેવા મહાન્ કાર્ય માટે ઉપેક્ષા મેળવી એ વ્યાજબી કેમ ગણાય ? ધર્મને નામે માત્ર "ધર્મ" નામ સાભળી દોરાઈ જઈ, તે પોષક છે કે નાશક છે એ

ખ્યાલમા ન લઈએ, અને સામાન્ય ધર્મ લઈ જઇએ તો પાછળથી પસ્તાવું પડે છે આટલા કારણથી ધર્મને જાણવો જોઈએ

सूक्ष्मबुद्धया सदानेयो, धर्मोधर्मार्थिभिर्नरं !
अन्यथा धर्मबुध्येव, तद्विघात• प्रसज्यते ॥

અર્થાત્ બારીક બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવો, તે દ્વારાએ ધર્મના અર્થીઓએ ધર્મ જાણવો જોઈએ નહિતર બુદ્ધિ ધર્મની જ હોય, પોતે ધારે કે હું ધર્મ કરૂ છુ છતા ધમનો નાશ થાય છે, અનાદિકાળથી આ જીવ જે રખડે છે, એનું કારણ લક્ષ્ય જ નથી આવ્યુ અનાદિકાળથી લક્ષ્ય ઈષ્ટિ વિષયો, તેના સાધનો, અને શરીર પોષણ આ ત્રણની જ દ્રષ્ટિ છે જ્યા આ ત્રણ દ્રષ્ટિ હોય ત્યા ગમે તેવા આચરણાને પણ ધર્મ આચરણા તરીકે ગણી શકાય જ નહિ આ ત્રણ દ્રષ્ટિએ જીવનુ કલ્યાણ થઈ જતું હોય તો આટલા જીવો સમારમા રખડત નહિ જો ઉપરોક્ત ત્રણની જ પ્રવૃત્તિ ધમ રૂપ હોય તો ધર્મની દુલભતા ન હતી આ જીવને શરીર પૌદ્ગલિક સુખને ધમ ગણાવવો હોય તો કોઈને શીખવવો ન પડતો, અને જો તે ધર્મ હોત તો આટલા કાળ સુધી સસારમા ભટકવું થાત નહિ

આશ્રવ શી ચીજ? કર્મ કેમ બધાય? અને તૂટે? તે વિષયોનો ખ્યાલ આવ્યો નથી ધર્મ ચીજ એ છે કે આશ્રવનો આશ્રવપણે અને સવરને

સવરપણે ખ્યાલ આવવો, અને કર્મ નિર્જગ કરના આત્માએ કટિબદ્ધ થવુ વિષય કપાયની પ્રવૃત્તિ વહાલી લાગે છે તેને દાવાનલ ગણે અને મધળા કર્મને જ જેટી નાખવા પ્રયત્ન આદરે તે જ ધર્મની ખરી જડ છે આ બધુ સમજાય અને તેવી સમજણપૂર્વક જે આદરાય તે જ વાસ્તવિક ધર્મ છે.

ધર્મ એક જ પ્રકારનો છે પરતુ બે જુદા જુદા સાધનો મળવાથી તે જુદા જુદા કાર્યો કરે છે ધમ કરનારાઓમા ભાવના બે પ્રકારની હોય છે, કેટલાક શુભ વિચારના હોય છે અને કેટલાક શુદ્ધ વિચારના હોય છે અહિ પરિણામ એ ઉપકરણ છે ધમમા પરિણામ જો શુભ હોય તો એ ધર્મ પુણ્ય બધાવી દુનિયાના સુખો આપે છે અને જો પરિણામ શુદ્ધ હોય તો ધર્મ નિર્જરા કરી મોક્ષના સુખો આપે છે એથી જ ધમના બે પ્રકાર કહી શકાય એક પ્રકાર તે પુણ્યધર્મ અને બીજો પ્રકાર તે જ્ઞાન યોગ ધર્મ આ જ્ઞાન યોગ ધમ તે જ શાશ્વત સુખને દેવાવાળો છે

તેમ છતા જ્ઞાનયોગ ધર્મની પ્રાપ્તિ ન થાય ત્યા સુધી પુણ્યધર્મમા પણ આ માએ જોડાઈ રહેવુ જોઈએ પૌદ્ગલિક સુખરૂપ ઇષ્ટ વિષયોની પ્રાપ્તિને માટે પણ ધર્મ ક્રિયામા જે જોડાયો હશે તે હળવે હળવે પણ ધમનુ ખરૂ સ્વરૂપ સમજશે અને એમ જાણશે કે વિષયોની દરકાર ન રાખતા મોક્ષ મેળવવાને માટે જ ધર્મક્રિયાઓ કરવી એ જ સાચો

માર્ગ છે એમ જાણીને તે વિષયોને ધ્યેય તરીકે ત્યાગી દેયે, અને અંતિમ સ્થાન મોક્ષને માટે જ ધર્માનુ દાન કરવા માડશે આવા ઉદ્દેશથી જ જીવો અધર્મ કરતા રહીને પાપ બાધે તેના કરતા વિષયસુખોની પ્રાપ્તિને માટે પણ ધર્મ કરીને પુણ્ય બાધે એ શાસ્ત્રકારો ચ્હાય છે પણ છેવટ મોક્ષ પ્રાપ્તિરૂપ જ્ઞાનયોગ ધર્મમા આત્માએ સયુક્ત થવુ જ પડશે તો જ આત્મા શાશ્વત સુખની પ્રાપ્તિ કરી શકશે એટલે પુણ્યધર્મ પણ છેવટે જ્ઞાનયોગ ધર્મમા જ પરિણમાવવો જોઈએ

ધર્મ એ આત્માની માલિકીની ચીજ છે એટલે ધર્મને સમજતા પહેલા આપણે આત્માને સમજવાની જરૂર છે આત્માને સમજવા માટે આત્માના ગુણો સમજવા જોઈએ આત્માના મુખ્ય ગુણો જોઈએ તો તે જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર ઈત્યાદિ છે આત્માના એ સઘળા ગુણો મેળવવા કરવા યોગ્ય પુરુષાર્થમા પોતાની કેટલી ન્યૂનતા છે, તથા તે ગુણોને આવરણનારકર્મ, તે કર્મોનો થતો બધ, તેનો ઉદય, તેના ઉદયના પરિણામો, કર્મબધ તોડવાના માર્ગો, આત્મવિકાસના પગથીઆ રૂપ ગુણસ્થાનક સ્વરૂપ, આ બધુ સમજવુ પડશે એ સમજાશે ત્યારે જ જ્ઞાનયોગ ધર્મ પરિણમશે એ રીતે જ્ઞાનયોગ ધર્મના પરિણમનથી જ ધર્મને નામે થતા ઝગડાઓ આપોઆપ શાત બની જશે અને જગતમા ચિરસ્થાયી શાતિ સ્થાપાશે એટલે જગતમા તમામ જીવોને કલ્યાણનો કોઈ માર્ગ હોય તો માત્ર જ્ઞાનયોગ ધર્મ જ છે

એ જ્ઞાનયોગ ધર્મ સમજવા માટે આત્મગુણોને

આવરણનાર કર્મનું સ્વરૂપ વિચારવું ખાસ આવશ્યક છે માટે કર્મ શું છે? કેમ બધાય? કેમ ત્રૂટે? સર્વથા કર્મના છુટકારાથી કેવી આત્મદશા પ્રગટ થાય એ વગેરે વિષય અંગે પ્રથમ જૈનેતર દર્શનકારોની માન્યતા અંગે વિચારી પછી જૈનદર્શનની માન્યતા વિચારીએ

જૈનેતર દર્શનોની કર્મ અંગે માન્યતા —

સમસ્ત જીવો સંસારમા વર્તે છે, તેને આત્મત્વપણુ સમાન છે પણ તેમા કોઈક દેવતા છે, કોઈક તિર્યંચ છે, કોઈક મનુષ્ય છે—એમ નર નારક, તિર્યંચ અને મનુષ્યરૂપ ભેદે એની વિચિત્રતા છે વળી મનુષ્યત્વ સર્વ મનુષ્યમા સમાન છે, છતા તેમા કોઈ રાજા છે, કોઈ રંક છે, કોઈક પંડિત છે, કોઈક મૂર્ખ છે, કોઈક મહર્ધિક છે, કોઈક સ્વરૂપવાન છે, કોઈ કુરૂપવાન છે ઈત્યાદિ જે વિચિત્રપણું છે તે નિર્હેતુક નથી પણ હેતુ સહિત જ છે તે હેતુને કર્મ કહે છે

પૃથ્વીના બધા ભાગોમા બધા દર્શનકારોએ પોતાની પ્રરૂપણામા કર્મવાદ સ્વીકાર્યો છે, પરંતુ ભારતીય દર્શનોમા તેનુ સ્થાન વિશેષપણે છે ભારતીય દર્શનોમા અન્ય વિષયો અંગે અનેક વિધ ભિન્નતા અને વિરૂદ્ધતા હોવા છતા કર્મવાદ વિષે બધા પ્રાય એકમત છે અર્થાત્ મનુષ્ય જે કાંઈ વાવે એના જ ફળ એ મેળવે એ સંબંધે ભારતીય દર્શનો પૈકી કોઈનો વિરોધ નથી એક વેદપંથી કવિ શિહલન મિશ્ર કહે છે કે —

आकाश मुत्पततु गच्छतु वा–दिगन्त, मम्भोनिधिं विशतु तिष्ठतु वा यथेष्टम्,
जन्मान्तरार्जितशुभाशुभकृन्नराणा, छायेव न त्यजति कर्म फलानु बन्धि ॥

આકાશમા ઉડી જાઓ, દિશાઓની પેલી પાર જાઓ, દરીયાના તળીયે જઈને બેસો, મરજીમા આવે ત્યા જાઓ પણ જન્માતરમા જે શુભાશુભ કર્મ કર્યા હોય છે તેના ફળ તો છાયાની જેમ તમારી પાછળ જ આવવાના એ તમારો ત્યાગ નહિ કરે

દાર્શનિકોએ કર્મના પ્રકાર વિવિધ રીતે કર્યા છે પણ પુણ્ય–પાપ, શુભ–અશુભ, ધર્મ–અધર્મ એ રીતે કર્મના ભેદો તો બધા દર્શનોમા માન્યા છે એટલે એમ કહી શકાય કે કર્મના પુણ્ય–પાપ અથવા તો શુભ–અશુભ એવા જે બે ભેદો પાડવામા આવે છે એ પ્રાચિન છે પ્રાણીને જે કર્મનુ ફળ અનુકૂળ જણાય છે તે પુણ્ય અને પ્રતિકૂળ જણાય છે તે પાપ, એવો અર્થ કરવામા આવે છે અને એ રીતના ભેદો ઉપનિષદ, જૈન, સાખ્ય, બૌધ્ધ, યોગ, ન્યાય, વૈશેષિક એ બધામા મળે છે આમ છતા વસ્તુત બધા દર્શનોએ પુણ્ય હોય કે પાપ એ બન્ને કર્મને બધન જ માન્યા છે અને એ બન્નેથી છુટકારો પ્રાપ્ત કરવો એ ધ્યેય સ્વીકાર્યુ છે આથી જ કર્મ જન્ય જે અનુકૂળ વેદના છે તેને પણ વિવેકીજનો સુખ નહિ પણ દુખ જ માને

છે કર્મના પુણ્ય-પાપરૂપે બે ભેદ એ વેદનાની દ્રષ્ટિએ કરવામા આવે છે, વેદના સિવાયની અન્ય દ્રષ્ટિએ પણ કર્મના પ્રકારો કરવામા આવે છે વેદનાને નહિ પણ અન્ય કર્મને સારૂ નરસુ માનવાની દ્રષ્ટિને સામે રાખી બૌદ્ધ અને યોગ દર્શનમા કૃષ્ણ, શુકલ, શુકલકૃષ્ણ અને અશુકલા કૃષ્ણ એવા પણ ચાર પ્રકાર કરવામા આવે છે આમાયે કૃષ્ણ એ પાપ, શુકલ એ પુણ્ય, શુકલકૃષ્ણ એ પુણ્ય-પાપનુ મિશ્રણ છે, પરતુ "અશુકલાકૃષ્ણ" એ બેમાથી એકેય નથી આ ચોથો પ્રકાર વીતરાગ પુરૂષને હોય છે, અને તેનો વિપાક સુખ કે દુ ખ કશું જ નથી કારણ કે તેમનામા રાગ કે દ્વષ હોતા નથી આ ઉપરાત કર્મના ભેદો કૃત્ય-પાકદાન અને પાકકાલની દ્રષ્ટિએ પણ કરવામા આવે છે કૃત્યની દ્રષ્ટિએ ચાર, પાક દાનની દ્રષ્ટિએ ચાર અને પાક કાલની દ્રષ્ટિએ ચાર એમ બાર પ્રકારના કર્મનું વર્ણન બૌદ્ધોના "અભિધર્મ" મા અને વિશુદ્ધિ માગમા સામાન્ય છે વળી અભિધર્મમા પાકસ્થાનની દ્રષ્ટિએ પણ કર્મના ચાર ભેદ અધિક ગણાવ્યા છે બૌદ્ધોની જેમ પ્રકારની ગણતરી તો નહિ પણ તે તે દ્રષ્ટિએ કર્મોનો સામાન્ય વિચાર "યો ા દર્શન"મા પણ મળે છે બૌદ્ધોને મતે કૃત્યે કરીને કર્મના જે ચાર ભેદ કરવામા આવ્યા છે તેમા એક જનક કર્મ છે અને બીજુ તેનું ઉત્થભક છે જનક કર્મ તે નવા જન્મને ઉપન્ન કરીને વિપાક આપે છે, પણ ઉત્થભક વિપાક આપતું નથી પણ બીજાના વિપાકમા અનુકુળ બની જાય છે-

ત્રીજુ ઉપપીડક છે જે બીજા કર્મના વિપાકમા બાધક બની જાય છે અને ચોથુ ઉપઘાતક તો અન્ય કર્મના વિપાકનો ઘાત કરીને પોતાનો જ વિપાક દર્શાવે છે

પાક દાનના ક્રમને લક્ષીને બૌદ્ધમા જે પ્રકાર કરવામા આવ્યા છે તે આ પ્રમાણે છે ગરૂક-બહુલ અથવા આચિણ્ણ આસન અને અભ્યસ્ત આમા ગરૂક અને બહુલ એ બીજાના વિપાકને રોકીને પ્રથમ પોતાનું ફળ આપી દે છે આસન્ન એટલે કે મરણકાળે કરાયેલ તે પણ પૂર્વકર્મ કરતા પોતાનુ ફળ પ્રથમ જ આપી દે છે પહેલાના ગમે તેટલા કર્મ હોય પણ મરણકાળ સમયનુ જે કર્મ હોય છે તેને આધારે જ નવો જન્મ શીઘ્ર પ્રાપ્ત થાય છે ઉક્ત ત્રણેના અભાવમા જ અભ્યસ્ત કર્મફળ આપી શકે છે એવો નિયમ છે પાક કાળની દ્રષ્ટિએ બૌદ્ધોએ કર્મના જે ચાર ભેદ કર્યો છે તે આ પ્રમાણે —

૧ દ્રષ્ટિ ધર્મ વેદનીય—વિદ્યમાન જન્મમા જેનો વિપાક મળી જાય

૨ ઉપજ્જ વેદનીય—જેનુ ફળ નવો જન્મ લઇ ને મળે છે તે

૩ અહોકર્મ—જે કર્મનો વિપાક જ ન હોય

૪ અપરાપરવેદનીય—અનેક ભવોમા જેનો વિપાક મળે તે

પાક સ્થાનની દ્રષ્ટિએ પણ બૌદ્ધોએ કર્મના ચાર ભેદ

હ્યા છે અકુશલનો વિપાક નરકમા, કામાવચર કુશલ કર્મનો વિપાક કામ સુગતિમા, રૂપાવચર કુશલ કર્મનો વિપાક રૂપી બ્રહ્મલોકમા અને અરૂપા વચર કુશલ કમનો વિપાક અરૂપ લોકમા મળે છે બૌદ્ધોએ કુશલ કમને અકુશલ કર્મ કરતા બળવાન માન્યુ છે આ લોકમા પાપીને અનેક પ્રકારની સજાથી દુખ ભોગવવા પડે છે અને પુણ્યશાલીને તેના પુણ્ય કૃત્યનુ ફળ ઘણી વાર આજ લોકમા મળતુ નથી તેનુ કારણ જણાવ્યુ છે કે પાપ એ પરિમિત છે તેથી તેનો વિપાક શીઘ્ર પતી જાય છે, પણ કુશલ એ વિપુલ હોવાથી તેનો પરિપાક લાબા કાળે થાય છે વળી કુશલ અને અકુશલ એ બન્નેનુ ફળ પરલોકમા મળે છતા અકુશલ વધારે સાવદ્ય છે, તેથી તેનુ ફળ અહી પણ મળી જાય છે પાપ કરતા પુણ્ય બહુતર શા માટે છે તેનો ખુલાસો પણ કરવામા આવ્યો છે કે પાપ કરીને મનુષ્યને પસ્તાવો થાય છે કે અરે! મે પાપ કર્યું, તેથી તેની વૃદ્ધિ થતી નથી, પણ સારૂ કમ કરીને મનુષ્યને પસ્તાવો નહિ થતા પ્રમોદ થાય છે તેનું પુણ્ય ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિને પામે છે

બૌદ્ધ ધર્મમા માનવામા આવ્યુ છે કે જીવોની જે વિચિત્રતા છે તે કર્મકૃત છે એ કર્મની ઉત્પત્તિમા કારણ જૈનોની જેમ બૌદ્ધોએ પણ રાગ-દ્વેષ અને મોહને માન્યા છે રાગદ્વેષ-મોહ યુક્ત થઈને પ્રાણી મન-વચન-કાયાની પ્રવૃત્તિ કરે છે, અને એ પ્રમાણે સસારચક્ર પ્રવર્તમાન થાય છે એ ચક્રની આદિ નથી પણ તે અનાદિ છે

'વિશુદ્ધિમગ્ગ' મા કર્મને અરૂપી કહેવામા આવ્યા છે, પણ 'અભિ ધર્મકોષ'મા અવિજ્ઞપ્તિને રૂપ કહ્યુ છે, અને રૂપ સપ્રતિધ છે સૌત્રાન્તિક મતે કર્મનો સમાવેશ અરૂપમા છે, તેઓ અવિજ્ઞપ્તિને નથી માનતા મન-વચન-કાયાની પ્રવૃત્તિ ને પણ કર્મ કહેવાય છે, પણ તે તો વિજ્ઞપ્તિરૂપ પ્રત્યક્ષ છે, એટલે કર્મ શબ્દ અહી માત્ર પ્રત્યક્ષ પ્રવૃત્તિ અર્થમા લેવાનો છે, પણ એ પ્રત્યક્ષ કર્મજન્ય સસ્કારને અહી કર્મ સમજવાનુ છે બૌદ્ધોની પરિભાષામા તેને વાસના અને અવિજ્ઞપ્તિ કહેવામા આવે છે માનસિક ક્રિયાજન્ય સસ્કારને-કર્મને વાસના અને વચન તથા કાયજન્ય જે સસ્કાર-કર્મ છે તેને અવિજ્ઞપ્તિ કહેવામા આવે છે એટલે વિજ્ઞાનવાદી બૌદ્ધોએ કર્મને "વાસના" શબ્દથી ઓળખાવ્યુ છે પ્રજ્ઞાકરે જણાવ્યુ છે કે જેટલા કાર્યો છે તે બધા વાસના જન્ય છે વિશ્વનુ વૈચિત્ર્ય ઘટાવવું હોય તો વાસનાને માન્યા વિના ચાલતુ નથી

યોગદર્શનાનુસાર-અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ, અભિનિવેશ એ પાચ ક્લેશ છે એ પાચ ક્લેશને કારણે ક્લિષ્ટ વૃત્તિ-ચિત્તવ્યાપાર થાય છે, અને તેથી ધર્મ-અધર્મરૂપ સસ્કાર ઉત્પન્ન થાય છે સસ્કારને વાસના, કર્મ, અને અપૂર્વ એવા પણ નામ 'યોગ દર્શન'મા આપવામા આવ્યા છે ક્લેશ અને કર્મનો અનાદિ કાર્ય-કારણભાવ બીજાકુરની જેમ જ માનવામા આવ્યો છે, ક્લેશ-ક્લિષ્ટ વૃત્તિ અને સસ્કાર એ બધનો સબધ યોગ દર્શનની

પ્રક્રિયા પ્રમાણે આત્મા સાથે નહિ પણ ચિત્ત-અંતઃકરણ સાથે છે અને તે અંતઃકરણ એ પ્રકૃતિનો વિકાર-પરિણામ છે

કર્મનો વિપાક 'યોગ દર્શન'માં ત્રણ પ્રકારનો બતાવ્યો છે જાતિ, આયુ અને ભોગ વળી યોગ દર્શનમાં કર્માશય અને વાસનાનો ભેદ કર્યો છે એક જન્મમાં સંચિત જે કર્મ તે કર્માશય નામે ઓળખાય છે, અને અનેક જન્મના કર્મોના સંસ્કારની જે પરંપરા છે તે વાસના કહેવાય છે કર્માશયનો વિપાક અદૃષ્ટ જન્મ વેદનીય અને દૃષ્ટ જન્મ વેદનીય એમ બે પ્રકારે મળવે છે અર્થાત્ પર જન્મમાં જેનો વિપાક મળે છે તે અદૃષ્ટ જન્મ વેદનીય અને આ જન્મમાં જેનો વિપાક મળે છે તે દૃષ્ટ જન્મ વેદનીય. અદૃષ્ટ જન્મ વેદનીયનું ફળ નવો જન્મ, તે જન્મનું આયુ, અને તે જન્મનાભોગો એ ત્રણે છે દૃષ્ટ જન્મ વેદનીય કર્માશયનો વિપાક આયુ અને ભોગ અથવા તો માત્રભોગ છે, પણ જન્મ નથી

વાસનાનો વિપાક તો અસંખ્ય જન્મ આયુ અને ભોગોને માનવામાં આવ્યા છે, કારણ કે વાસનાની પરંપરા તો અનાદિ છે વળી અહીંયા શુક્લકર્મને કૃષ્ણ કર્મ કરતા બળવાન માનવામાં આવ્યુ છે, અને કહ્યુ છે કે શુક્લ કર્મનો ઉદય હોય ત્યારે કૃષ્ણ કર્મોનો નાશ ફળ દીધા વિના થઈ જાય છે સાંખ્ય દર્શનની માન્યતા પણ યોગ દર્શન જેવી છે નૈયાયિકોએ રાગ, દ્વેષ અને મોહ એ ત્રણ દોષ સ્વીકાર્યા છે એ ત્રણ દોષથી પ્રેરિત થઈને

જીવની મન, વચન, કાયની પ્રવૃત્તિ થાય છે અને એ પ્રવૃત્તિથી ધર્મ અને અધર્મની ઉત્પત્તિ થાય છે ધર્મ અને અધમને નૈયાયિકોએ 'સસ્કાર' અથવા તો 'અદૃષ્ટ' એવુ નામ આપ્યુ છે કે જે જૈનમતમા પૌદ્ગલિક કર્મ અથવા તો દ્રવ્ય કમ કહેવાય છે

વૈશેષિક દર્શનની માન્યતા પણ નૈયાયિકોને જ મળતી છે પ્રશસ્ત પાદે જે ૨૪ ગુણો ગણાવ્યા છે તેમા એક અદૃષ્ટ નામનો ગુણ પણ ગણાવ્યો છે જો કે એ ગુણ સસ્કાર નામના ગુણથી ભિન્ન જ ગણાવ્યો છે, પણ તેના જે ધમ અને અધર્મ એવા બે ભેદ કર્યા છે તે ઉપરથી જણાય છે કે પ્રશસ્તપાદ ધમાધર્મને સસ્કાર શબ્દથી નહિ પણ અદૃષ્ટ શબ્દથી ઓળખાવે છે આ માન્યતા ભેદ નહિ પણ માત્ર નામભેદ છે એમ સમજવું જોઈએ કારણ કે જેમ ધર્મ અધર્મરૂપ સસ્કાર એ નૈયાયિકમતે આત્માનો ગુણ છે તેમ વૈશેષિકમતે અદૃષ્ટને પણ આત્મગુણ જ કહ્યો છે આ ન્યાય અને વૈશેષિક દર્શનમા પણ હોવાથી સસ્કાર અને સસ્કારથી જન્મ અને જન્મથી દોષ અને પાછા દોષથી સસ્કાર અને જન્મ-આ પરપરા અનાદિકાળથી જ બીજ ફુરની જેમ માનવામા આવી છે કમની સાથે કમફળનો સબધ શી રીતે જોડાયો એ પ્રશ્ન ન્યાય દર્શનકારને જરૂર ઉદ્ભવ્યો હતો કર્મ પુરુષકૃત છે એ વાતની એમને જાણ હતી કર્મનુ ફળ હોવુ જોઈએ એની ગૌતમે ના નથી પાડી, પણ ઘણીવાર પુરુષકૃત કર્મ નિષ્ફળ જતા હોય એમ પણ

એમને લાગેલુ અહી એક મુશ્કેલી ઉભી થઈ પુરૂષકૃત કર્મ પોતે ફળ શી રીતે આપી શકે એવો ગૌતમના મનમા સ્વાભાવિક રીતે જ એક પ્રશ્ન ઉદ્ભવ્યો કર્મની સાથે કર્મ ફળનો ઘણીવાર સબધ નથી દેખાતો તેનુ સમાધાન કરવા જતા એમણે કર્મ અને કર્મફળની વચ્ચે કર્મથી જુદુ જ એક કારણ ઉમેર્યુ તેમને કહેવુ પડયુ કે —

'કર્મના ફળમા ઈશ્વર જ કારણ છે પુરૂષકૃત કર્મ ઘણી વાર નિષ્ફળ જતા જણાય છે પુરૂષ કૃત કર્મના અભાવે કર્મના ફળની ઉત્પત્તિ સભવતી નથી, એટલે કર્મ જ ફલના કારણ રૂપ છે એમ જો કોઈ કહેતો એ બરાબર નથી કર્મફળનો ઉદય ઈશ્વરને આભારી છે એટલા સારૂ ફળનુ એક માત્ર કારણ કર્મ જ છે એમ કહી શકાય નહિ " ગૌતમ સમ્મત કર્મવાદ સબધે આટલુ સમજી શકાય છે કે કર્મફળ એ પુરૂષકૃત કર્મને આધીન છે એ વાત તે સ્વીકારે છે પણ કર્મ જ કર્મફળનુ એક માત્ર અને અઠીતિય કારણ છે એ વાત એમને મજુર નથી એમની કહેવાની મતલબ એ છે કે, જો કર્મફળ એકમાત્ર કર્મને જ આધીન હોય તો પછી પ્રત્યેક કર્મ ફળવાળુ દેખાવુ જોઈએ કર્મફળ એ કર્મને આધીન છે એ વાત બરાબર છે પરતુ કર્મના ફળનો અભ્યુદય કર્મને એકલાને આભારી નથી પુરૂષ કૃત કર્મ ઘણીવાર નિષ્ફળ નીવડતુ દેખાય છે આ પરથી એવુ સિદ્ધ થાય છે કે કર્મફળના વિષયમા એક કર્મફળ નિયતા ઈશ્વર પણ છે નૈયાયિકો અહી વૃક્ષ અને બીજનો દાખલો રજુ કરે કરે છે વૃક્ષ બીજને આધીન છે એ વાત કબુલ રાખીએ,

પરતુ વૃક્ષની ઉત્પત્તિ એકલા બીજની અપેક્ષા નથી રાખતી, હવા પાણી, પ્રકાશ વગેરેની જરૂર રહે છે કર્મ ફળની બાબતમા પણ એજ પ્રમાણે ઈશ્વરની જરૂર રહે છે ન્યાય દર્શનનો મૂળ અભિપ્રાય એ છે કે ઈશ્વર કર્મથી જુદો છે પણ કર્મની સાથે ફળની યોજના કરી દે છે

પરતુ ઈશ્વર આવી બાબતમા માથુ મારે એ વાત ઘણા દાર્શનિકોને પસદ નથી એટલે તેઓ તેનો અસ્વીકાર કરે છે પ્રાચિન ન્યાયમા કર્મ અને કર્મફળવાદની યુક્તિ ઉપર જ ઈશ્વરનુ અસ્તિત્વ આધાર રાખી રહ્યુ છે નવા નૈયાયિકો એ યુક્તિ વિષે બહુ આસ્થા નથી રાખતા કર્મની સાથે ફળને જોડવા સારૂ ઈશ્વરનો સ્વીકાર કરવો તેને બદલે ફળને સપૂર્ણ કર્માધીન માનવું, અર્થાત્ કર્મ પોતે જ પોતાના ફળ Cપજાવે છે એ નિશ્ચય માનવો વધારે ઠીક લાગે છે બૌધ્ધ દાર્શનિકો એજ અભિમત ઉચ્ચારે છે, એટલે બૌદ્ધો પણ કહે છે કે કર્મને લીધે સસારનો પ્રવાહ ચાલે છે ફળના સબધમા કર્મ સપૂર્ણ સ્વાધીન છે ઈશ્વરની કે બીજા કોઈની દખલગી રીની જરૂર નથી ફળની બાબતમા જૈનદર્શન પણ કહે છે કે કર્મ સપૂર્ણ સ્વાધીન છે, વચમા ઈશ્વરની કઈ જરૂર નથી પુરૂષકૃત કર્મ કોઈવાર અફળ જતુ જણાય તો પણ વચ્ચે ઈશ્વરને સડોવવાની જરૂર નથી કારણ કે કર્મનુ ફળ તો અવશ્ય મળવાનુ જ છે, ફળમા કદાચ થોડી વધારે પણ વાર લાગે, પરતુ કર્મનુ ફળ ન મળે એવુ તો કદાપી ન બને વખતે પાપી માણસ પણ સુખી દેખાય

અને સારા માણસ દુ ખી દેખાય, પરતુ એટલા ઉપરથી કર્મના ફળ મળતા જ નથી એમ સિદ્ધ થતું નથી કેટલીક વખત હિંસક મનુષ્યને સમૃદ્ધિવત અને ધર્મિષ્ઠ માણસને દરિદ્રી જોવામા આવે છે તે અનુક્રમે પૂર્વે કરેલા પાપાનુંબધી પુણ્ય કર્મ અને પુણ્યાનુંબધી પાપ કર્મને આભારી છે હિંસા અને ધર્મિષ્ઠના એ કોઈ કાળે નિષ્ફળ નહી નિવડે જન્માતરે પણ એ કર્મના ફળ ભોગવવાના જ રહે છે એટલે કે કર્મ અને કર્મફળની વચ્ચે કાર્ય–કારણ ભાવનો કોઈ પ્રકારનો વ્યભિચાર નથી માટે ફળ ઉપજાવવા માટે વચમા કર્મફળ નિયતા ઈશ્વરને કઈ સ્થાન નથી

હવે મીમાસકોએ યાગાદિ કર્મજન્ય એક 'અપૂર્વ' નામનો પદાર્થ સ્વીકાર્યો છે તેમની દલીલ એવી છે કે મનુષ્ય જે કાઈ અનુષ્ઠાન કરે છે તે તો ક્રિયારૂપ હોવાથી ક્ષણિક હોય છે એટલે તે અનુષ્ઠાનથી 'અપૂર્વ' નામનો પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય છે, જે યાગાદિકર્મ–અનુષ્ઠાનનુ ફળ આપે છે એ અપૂર્વ પદાર્થની વ્યાખ્યા કુમારિલે કરી છે કે અપૂર્વ એટલે યોગ્યતા યાગાદિ કર્મનુ અનુષ્ઠાન કરવામા ન આવે ત્યાસુધી તે યાગાદિ કર્મ અને પુરૂષ એ બને સ્વગરૂપ ફળ ઉત્પન્ન કરવા માટે અસમર્થ–અયોગ્ય હોય છે, પણ અનુષ્ઠાન પછી એક એવી યોગ્યતા ઉત્પન્ન થાય છે કે જેથી કર્તાને સ્વગફળ મળે છે એ યોગ્યતા પુરૂષની માનવી કે યજ્ઞની એ વિષે આગ્રહ કરવો નહિ પણ તે ઉત્પન્ન થાય છે એટલુ પર્યાપ્ત છે

બીજા દાર્શનિકો જેને સસ્કાર, યોગ્યતા, સામર્થ્ય, શક્તિ કહે છે તેને માટે જ મીમાસકોએ 'અપૂર્વ' શબ્દ નો પ્રયોગ કર્યો છે, છતા તેમનુ માનવુ છે કે વેદવિહિત કર્મજન્ય જે સસ્કાર કે શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે તેને માટે જ 'અપૂર્વ' શબ્દનો પ્રયોગ કરવો, અન્યકર્મ જન્ય સસ્કાર માટે નહિ અપૂર્વ કે શક્તિનો આશ્રય આત્મા છે એમ મીમાસકો માને છે, અને આત્માની જેમ અપૂર્વને પણ અમૂર્ત માને છે વળી અમૂર્ત-એ મીમાસકોને મતે સ્વતત્ર પદાર્થ છે

આ પ્રમાણે જૈનેતર દર્શનોમા દર્શાવેલ કર્મના અસ્તિત્વ અગેની વિચારણા ઉપર સુજ્ઞ કરી છે આથી કોઈપણ મનુષ્યને કર્મનુ અસ્તિત્વ માન્યા વિના ચાલે એમ નથી કર્મના અસ્તિત્વ વિષે શકા ધરાવતા વર્ગને પણ તેમના જીવનમા કેટલીક વખતે કલ્પિત ધારણાઓ અનેક વિધ પ્રયત્નો કરવા છતાય જ્યારે વિપરીતપણું પામે છે ત્યારે યેન કેન પ્રકારે પણ તેમના હૃદયમા કર્મ અગેની શ્રદ્ધા જરૂર ઉદ્ભવે છે જીવ અને કર્મના સબધને લીધે જ બધ-વિશ્વ-પ્રપચ છે, અને તેમના વિયોગને લીધે જ જીવ નો મોક્ષ છે બધની તરતમતાને આધારે જ દેવ-નારકની કલ્પના છે, પુણ્ય-પાપની કલ્પના છે, અને આ ભવનું પરભવ સાથે સાદૃશ્ય છે કે નહિ એ શકાનો આધાર પણ જીવ-કર્મનો સબધ જ છે સક્ષેપમા સસાર અને મોક્ષની કલ્પના પણ જીવ અને કર્મની કલ્પના ઉપર જ આધાર

રાખે છે જગતમાં જીવ અને જડ એ બેનુ તોફાન છે જડની સગતિથી આત્મા દુખી થઈ રહ્યો છે એ સગતિ ટાળવા માટે આત્મા અને કર્મની ઓળખાણ કરવી આવશ્યક છે એ ઓળખાણ કરવા પહેલા તેના અસ્તિત્વની શ્રદ્ધા પહેલી પ્રગટ થવી જોઈએ કર્મની સત્તા ઘણી પ્રબળ છે, કોઈનુ ત્યા ચાલી શકતુ નથી આ કર્મ શું છે અને કર્મની સાથે કમફળનો સબધ શુ છે તે અહી ટુકામા બતાવવાનો ઉદ્દેશ છે કર્મના અસ્તિત્વ અગે તો પૂર્વોક્ત દરેક દર્શનોમા જે ધ્યાન છે તે જોતા માલમ પડશે કે—સસ્કાર, વાસના, અવિજ્ઞપ્તિ, માયા, અપૂર્વ, કર્મ એવા નામો પૈકી કોઈપણ નામે કર્મનું માનવાપણુ તો દરેકમા છે, કર્મ તે પુદ્ગલ દ્રવ્ય છે કે ગુણ છે કે ધર્મ છે કે બીજુ કઈ સ્વતત્ર દ્રવ્ય છે એ બાબતમા દાર્શનિકોમા વિવાદ છતા વસ્તુગત ખાસ વિવાદ નથી એતો સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે આમ છતા તેના અસ્તિત્વ અગે અશ્રદ્ધા રાખનાર આત્માએ પોતાનુ દુર્ભાગ્ય જ ગણવુ જોઈએ

જ્યાસુધી આત્માને એક સ્વતત્ર દ્રવ્ય તરીકે માનવામા ન આવે ત્યાસુધી આ લોક સિવાયના પરલોકમા તેના ગમનની માન્યતા કે તેના કારણ પુણ્ય-પાપરૂપ કર્મની માન્યતાને અવકાશ નથી રહેતો પણ જ્યારે આત્માને સત્ય તત્ત્વરૂપે સ્વીકારવામા આવે ત્યારે જ એ બધા પ્રશ્નોનો વિચાર કરવાનું સ્વત પ્રાપ્ત થઈ જાય છે આમ હોવાથી જ આત્મવાદ અને કર્મવાદ અગે અતિ વિસ્તૃતપણે સૂક્ષ્મ

રીતે વિચાર કરવામા આવે ત્યારે જ અનાદિકાળથી ચાલ્યા આવતા આત્મા અને કર્મના સબધને સુન્નતા પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ મળશે કર્મની સાથે કર્મના ફળોનો ચોક્કસ સબધ છે અને ભૂતકાળના સચિત કર્મ વગણાના પ્રતાપેજ જીવ વતમાન અવસ્થા ભોગવે છે એ વાત બધા દર્શનોને માન્ય છે, પણ રીતસર એનો વિચાર કોઈએ કર્યો નથી આથી કર્મવાદની જે પ્રકારની વ્યવસ્થા જૈનોના ગ્રથમા મળે છે તે પ્રકારની વિસ્તૃત વ્યવસ્થા અન્યત્ર દુર્લભ છે કર્મની વિવિધતા અને તેનુ વિસ્તૃત વર્ણન પ્રાચીન કાળથી જૈન પરપરામા અતિ સુદરપણે આલેખેલુ છે કર્મની સ્થિતિ, અને કમના પુદ્ગલો કેમ ભોગવાય ? બધાય ? કેમ છૂટે તેનું સર્વાંગ પૂર્ણ તત્ત્વજ્ઞાન માત્ર જૈન દર્શનમા જ છે જૈન દર્શનના શાસ્ત્રોમા કર્મોના ભેદ, તેનુ સ્વરૂપ, તેના આઠ કરણો વિગેરે સવિસ્તર બતાવેલુ હોવાથી જૈન દર્શન કથિત કર્મ સ્વરૂપ જાણવુ અતિ આવશ્યક છે

જૈનદર્શનની કર્મ અગે માન્યતા

ભારતના બીજા બધા દર્શનોનો એવો મત છે કે કર્મ એ અદૃષ્ટ શક્તિ છે કે જેને પરિણામે વ્યક્તિની અને પ્રારબ્ધની વિવિધતા અસ્પષ્ટ પણ સ્વાભાવિક રીતે પ્રગટ થાય છે, અને એ રીતે એનુ જીવન નક્કી થાય છે પણ જૈનદર્શન કમને જુદી રીતે સમજાવે છે એ તો એમ કહે છે કે જે પુદ્ગલાસ્તિકાય આત્મામા પ્રવેશીને સ્પષ્ટ રીતે જે અસર કરે છે તેજ કર્મ છે

આ પુદ્‌ગલાસ્તિકાય તે શું છે તે સમજવા માટે પ્રથમ જગતના બીજાં તત્ત્વો વિચાર્યા બાદ કર્મનું સ્વરૂપ સમજવા માટે પુદ્‌ગલોનું સ્વરૂપ વીચારીયે

જૈન ધર્મના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે જગત શાશ્વત અને નિત્ય છે વસ્તુગતે નિત્ય છે અને પર્યાયે અનિત્ય છે જગતની જુગે જુગે સૃષ્ટિ અને પ્રલય થવાની માન્યતા જૈન સિદ્ધાન્તમા નથી જૈન દર્શન તો એમ જ માને છે કે આ વિશાળ પણ છતાંય વિસ્તારમા સીમાબદ્ધ વિશ્વ અચલ છે વિવિધ નરકોવાળું અધોજગત્, વિવિધ સ્વર્ગોવાળુ તથા નિર્વાણ પામેલા આત્માઓના આવાસવાળુ ઉર્ધ્વજગત, વિવિધ ખંડ અને સમુદ્રવાળુ મધ્ય જગત, એ સૌના અસ્તિત્વના અને વિસ્તારમા કશો ફેરફાર થતો નથી જબુદ્વીપના ભરતખંડમા આપણે વસીએ છીએ એવા મધ્ય જગતના વિવિધ ખંડોમા સામાન્ય સબંધ અને નૈતિક સ્થિતિ વિષે કંઈ કંઈ ફેરફાર બેશક થાય છે, પણ સમસ્તનો વિચાર કરતા વિશ્વના આ ખંડોની સીમા અચળ છે એ આમેય ખસતી નથી તેમ તેમેય ખસતી નથી

વિશ્વનુ શાસન કરનાર કોઈ સત્ત્વ નથી વિશ્વ ઉપર રાજ્ય ચલાવનાર કોઈ દેવનુ અસ્તિત્વ માનવાની જૈનદર્શન સાફ ના પાડે છે જે દેવો સ્વર્ગમા રહે છે તેઓ તો અશાશ્વત છે એમની શક્તિ કુંપરિમિત છે અને મનુષ્ય, તિર્યંચ તથા નરક વાસીઓની પેઠે પોતાના પાછલા ભવમા પોતે કરેલા કર્મથી બધાએલા પ્રારબ્ધને આધીન છે આજે

એ અલૌકિક સુખ ભોગવે છે, પણ પોતાના સારા નરસા કર્યાં કર્મના ફળ ભોગવવાને એમને ભવિષ્યમા પાછુ આ મધ્ય જગતમા અવતરવું પડશે વળી આ જગત માયામાથી ઉત્પન્ન થયુ છે એવી પણ માન્યતા જૈનદર્શનની નથી એ તો એમ માને છે કે જગત્ સત્ય છે અને તત્ત્વોના મિશ્રણથી એનુ સ્વરૂપ બધાયુ છે અને એ રીતે અનન્ત વિશ્વનુ મિશ્રણ છે

તત્ત્વોના બે વિભાગ છે, એક જીવ અને બીજો અજીવ જીવ તત્ત્વો તે અનત જુદા જુદા જીવો છે સર્વ જીવો પોતાના વ્યક્તિત્વમા કેવળ સ્વતત્ર છે, અને દરેક અજાન છે, અમર છે દરેક જીવ સ્વભાવથી જ અનત ગુણ ધરાવે છે, એ સવજ્ઞ છે, એ સર્વ શક્તિમાન છે, એ એવો પવિત્ર છે કે મોહ અને દુ ખથી એ પર છે–પણુ એ જ્યારે કર્માવરણ દૂર થાય છે ત્યારે જ એના એ બધા ગુણો વિકસે છે

અજીવ તત્ત્વોના પાચ પ્રકાર છે ધર્માસ્તિકાય–અધર્માસ્તિકાય–આકાશાસ્તિકાય–કાળ અને પુદ્ગલાસ્તિકાય

ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય એ બે તત્ત્વોનો સ્વીકાર જૈનદર્શનમા છે, બીજા દર્શનોમા નથી એ બે તત્ત્વો તે આકાશમા છે તેમના પોતામા કોઈ ગતિ કે સ્થિતિ નથી, પણ જીવ અને પુદ્ગલની સ્થિતિ તથા ગતિને માટે એમની ખાસ જરૂર માનેલી છે જેમ કે માછલાને તરવાને માટે પાણી જોઈએ અને થાકયા મુસાફીને ઉભા રહેવાને ઝાડની છાયા જોઈએ

આકાશાસ્તિકાય તે અવકાશ છે કે જેમા સર્વ વસ્તુઓ રહેલી છે ચોથુ અજીવતત્ત્વ તે કાળ છે નવીનને એ પુરાતન કરે છે પાચમુ અને, આપણે કહી શકીએ કે, અજીવ તત્ત્વોમાથી સૌથી વધારે મહત્ત્વનુ તત્ત્વ તે પુદ્ગલાસ્તિકાય છે અભેદ્ય અછેદ્ય સૂક્ષ્મ એવા અનત અસખ્ય પરમાણુનુ આ તત્ત્વ બનેલુ છે દરેક પરમાણુ છદ્મસ્થને ઇંદ્રિય અગોચર છે અને કેવલીને ગોચર છે, અને તેમા, રૂપ રસ, ગધ અને સ્પર્શ છે અમુક નિયમોને અનુસરીને તે બીજા એક કે અનેક પરમાણુઓ સાથે મળીને સમષ્ટિરૂપ ધારણ કરે છે, તથા એમ કરીને આ જગતમા વિવિધ સ્વરૂપોને પ્રગટ કરે છે

ધર્માસ્તિકાય–અધર્માસ્તિકાય–આકાશાસ્તિકાય અને જીવાસ્તિકાય એ ચાર દ્રવ્ય અમૂર્ત (અરૂપી) છે, અને પુદ્ગલ દ્રવ્ય મૂર્ત (રૂપી) છે ઇન્દ્રિય ગ્રાહ્યવર્ણ–ગધ–રસ અને સ્પર્શાદિ ગુણપર્યાય સમુદાય જેમા હોય તે મૂર્ત (રૂપી) છે વર્ણાદિ ગુણ પર્યાયોનો જેમા અભાવ છે તે અમૂર્ત (અરૂપી) છે ઇન્દ્રિયગ્રાહ્યને રૂપી કહેવાય છે અને ઇન્દ્રિય ગ્રાહ્ય નથી તે અરૂપી કહેવાય છે

પુદ્ગલના બે પ્રકાર છે ૧ અણુ અને ૨ સ્કધ

દ્રવ્યનો સૂક્ષ્મ અશ એટલે કે બુદ્ધિ પણ જે અશની કલ્પના ન કરી શકે તે પ્રદેશ કહેવાય છે એવા અશોનો એકત્રિત સમુહ તે સ્કધ કહેવાય છે સ્કધ મિશ્રિત દરેક સૂક્ષ્મ અશને પ્રદેશ કહેવાય છે આવો પ્રદેશ તે સ્કધથી અલગ–છૂટો પડે ત્યારે પરમાણુ કહેવાય

પુદ્ગલ એ એક જ દ્રવ્ય એવું છે કે જેના પ્રદેશ સ્કંધથી જુદા પાડી શકાય છે આમ છૂટા થયેલ પ્રદેશ પાછા ફરી સ્કંધમા ભળી જઈ શકે છે છૂટા પડવું અને ભેગા થવું એ ગુણ માત્ર મૂર્ત્ત દ્રવ્ય પુદ્ગલમાજ છે પુદ્ગલ સ્કંધમાથી છૂટો પડતો ભાગ અવયવ કહેવાય છે, અને તેનો છેલ્લો અવયવ તે પરમાણુ કે જે અવિભાજ્ય છે પરમાણુ જઘન્યથી એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટથી અસખ્ય સમય છૂટો અને સ્વતંત્ર રહી શકે છે, પછી તે અવશ્યમેવ પ્રયોગ, સ્વભાવ આદિ નિમિત્તે સ્કંધમા ભળે છે અને તે પ્રદેશ નામથી ઓળખાય છે પરમાણુ અગોચર હોવા છતા રૂપી છે તે ઈન્દ્રિય ગ્રાહ્ય ન હોવા છતા સ્કંધમા ભળતા ઈન્દ્રિય ગ્રાહ્ય થાય છે એક પરમાણુમા એક વર્ણ–એક ગંધ એક રસ અને બે સ્પર્શ હોય છે તે ઇન્દ્રિય ગ્રાહ્ય ન હોવાથી તેનું જ્ઞાન અનુમાન અને આગમથી થઈ શકે છે જુદા જુ। તત્ત્વો કે ભૂતો એક જ પ્રકારના મૂળ પરમાણુમાથી પરિણામ પામેલા છે, આમ હોવાથી રાસાયણિક મિશ્રણોમાં જે સ્વભાવિક શક્તિ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે તે જાતી તરીકે મૂળ પરમાણુ જ છે આજના વૈજ્ઞાનિક યુગમા જૈનોનો પરમાણુવાદ અનેક શોધ ખોળો દ્વારા સિદ્ધ બની વિખ્યાત પામ્યો છે પરમાણુ માત્ર અબદ્ધ અસમુદાય રૂપ છે પુદ્ગલનો બીજો પ્રકાર જે સ્કંધ છે તે બદ્ધ સમુદાયરૂપ છે પુદ્ગલ દ્રવ્યના સ્કંધ અનેક પ્રકારના છે સ્કંધ દ્વયણુકથી માડી સખ્યાત, અસખ્યાત, અનંત અને અનંતાનંત અણુકના બને છે ગણત્રી કરી શકાય તે

સખ્યાત, અગણિત પરંતુ ઉપમાદ્વારા સમજાવી શકાય તે અસખ્યાત, અગણિત અને દ્રષ્ટિ મર્યાદા બહાર તે અનત, અને આવા અનતના અનત પ્રકારમાનો છેવટનો પ્રકાર અનતાનત કહેવાય છે

સ્કધની ઉત્પત્તિ ત્રણ પ્રકારે છે (૧) સઘાત (મિલનથી) (૨) ભેદથી (૩) અને સઘાત ભેદથી

જુદા જુદા બે પરમાણુ ભેગા મળતા દ્વયણુક બને છે, આમ એક એક પરમાણુ વધતા ત્ર્યણુક, ચતુરણુક, સખ્યાત પ્રદેશી, અસખ્યાત પ્રદેશી, અનત પ્રદેશી અને અનતાનત પ્રદેશી સ્કધ બને છે તે સઘાતથી બનેલા કહેવાય છે

મોટા સ્કધમાથી છૂટા પડવાથી નાના સ્કધો-અવયવો બને છે તે પણ દ્વિપ્રદેશીથી માડી અનતાનત પ્રદેશી હોય છે આ સ્કધો ભેદથી બનેલા કહેવાય છે દ્વિપ્રદેશી જૂદા પડતા અણુ બને છે

કોઈ કોઈ વાર એક સ્કધ તૂટે છે તેજ સમયે તેના જુદા જુદા ભાગમા કોઈ નવું દ્રવ્ય સમિલિત થાય છે આ રીતે બનતા સ્કધ સઘાત ભેદથી થાય છે આ સ્કધો પણ દ્વિપ્રદેશીથી માડી અનતાનત પ્રદેશી હોય છે

પરમાણુ બે પ્રકારના છે (૧) સૂક્ષ્મ અને (૨) બાદર

અનતાનત સૂક્ષ્મ પરમાણુના બનેલા સ્કધ પણ સૂક્ષ્મ હોય છે બાદર પરમાણુના બનેલા સ્કધ બાદર હોય છે

સૂક્ષ્મ સ્કધો ઇન્દ્રિય ગમ્ય નથી, માત્ર બાદર સ્કધ ઇન્દ્રિય ગમ્ય છે

આ રીતે પુદ્ગલ વ્યક્તિ રૂપે અનત હોઈ તેની વિવિધતા અપરિમિત છે આણુ અને સ્કધમા સમસ્ત પુદ્ગલ સમાઈ જાય છે સ્વજાતીય સ્કધના સમૂહનું નામ વર્ગણા કહેવાય છે

આ જગતમા વિવિધ સ્વરૂપોને પ્રગટ કરવારૂપ પુદ્ગલદ્રવ્યના અનેક કાર્યો છે પુદ્ગલાસ્તિકાયમા એવી પણ એક ખાસ વિશેષતા છે કે જેણે કરીને એ જીવમા (જીવ પરિણમવાવે ત્યારે) પણ પ્રવેશ કરી શકે છે અને એમા બહુ સ્પષ્ટ વિકાર કરી શકે છે જેમ ઔષધની ગોળી માણસના શરીરની અદર જઇને મહત્ત્વનું કાર્ય કરે છે તેમ પુદ્ગલાસ્તિકાય પણ જીવમા પ્રવેશીને એના ઉપર અનેક પ્રકારની અસર કરે છે જીવની સર્વજ્ઞતાને અને સર્વ શક્તિમત્તાને આ પુદ્ગલાસ્તિકાય ઢાકી દે છે અને તેથી એનામા (જીવમા) માત્ર પરિમિત જ્ઞાન અને પરિમિત શક્તિ રહે છે, એ એને દુ ખ આપે છે અને તેથી કરીને એના સ્વાભાવિક સ્વાસ્થ્યનો નાશ થાય છે, જીવના ઉપર એ અસ્થિર શરીરો વી ટાળે છે, એને જીવન અને મોહ આપે છે, અને એવું પ્રારબ્ધ બધાવે છે કે પછી અમુક સમય સુધી એ જીવે માણસ, તિર્ય ચ, સ્વર્ગવાસી કે નરકવાસી એ ચારમાની કોઈ પણ યોનિમા અવતરવું પડે છે પુદ્ગલાસ્તિકાય જીવમા પ્રવેશીને બધા પ્રાણીના જન્મ અને અસ્તિત્વ માટે ભારતના

બધા તત્ત્વ દર્શનોએ સ્વીકારેલુ એવુ એક ગૂઢ તત્ત્વ-કર્મ તૈયાર કરે છે (એટલે જીવ સાથે મિશ્રિત પુદ્ગલ તે કર્મ કહેવાય છે)

કર્મયોગ્ય પુદ્ગલસ્કંધની વર્ગણાતેકાર્મણ વર્ગણા કહેવાય છે તે સૂક્ષ્મ હોઈ ઇન્દ્રિયથી અગોચર હોય છે બાદર હોતી નથી બીજી દરેક વર્ગણા કરતા કામણવગણાના પુદ્ગલો સૂક્ષ્મ હોય છે આમ પ્રદેશ આવાજ સૂક્ષ્મસ્કંધો ગ્રહણ કરે છે આત્મપ્રદેશથી અભિન્ન ક્ષેત્રના આકાશ પ્રદેશમા ઉર્ધ્વ, અધો અને તિર્યક્ સર્વ દિશાથી આવેલા પુદ્ગલો જ આત્મામા બધાય છે આવા કર્મ પુદ્ગલો પણ સ્થિર હોય ત્યારે જ બધાય છે બધ યોગ્ય પુદ્ગલસ્કંધ અનતાનત પ્રદેશી હોય છે, સખ્યાત, અસખ્યાત, અને અનત પ્રદેશી પુદ્ગલો અગ્રહણયોગ્ય હોવાથી બધાતા નથી કર્મ પુદ્ગલનો જીવ સાથે એકરસ સબધ તે બધ છે કષાયના કારણે કર્મયોગ્ય પુદ્ગલ જીવ ગ્રહણ કરે છે જે કર્મવગણામાં કર્મરૂપે પરિણામ પામવાની શક્તિ છે તેનેજ જીવ ગ્રહણ કરી કર્મરૂપે પરિણમાવી પોતાના આત્મપ્રદેશ સાથે એકમેક કરી દે છે જીવ અમૂર્ત હોવા છતા અનાદિ કાળના કર્મ સબધના કારણે મૂર્ત જેવો બની મૂર્ત કર્મરૂપ પુદ્ગલ ગ્રહણ કરે છે આમ થવાનું કારણ આત્મામા ઉત્પન્ન થતો કાદાચિક ભાવ-પરિણામ છે કષાય ઉપરાત કર્મગ્રહણના બીજા પણ કારણો છે, પરતુ કષાયની ગણના તેની વિશેષતાના કારણે છે

ભારતના સર્વમાન્ય સિદ્ધાંત પ્રમાણે દરેક કાર્ય, દરેક શબ્દ, દરેક વિચાર, દ્રષ્ટ કે અદ્રષ્ટ ફળ આપે છે અને તે એનું ઇનામ કે સજા છે તે ફળ જીવને એના એ લૌકિક ભવમા મળે, પણ ઘણાખરા પ્રસંગોમા તો પછીના ભવમાં જ મળે છે, જીવના કર્યા કર્મનો સરવાળો એના નવા ભવના કારણભૂત બની રહે છે સુઆ પછી થવાના ભવના પરિમાણ અને પ્રકાર એ કર્મથી નક્કી થાય છે એક લૌકિક ભવ સમાપ્ત થાય પછી એના અનિવાર્ય ફળ આત્માએ આગલા ભવમા જે બીજ વાવ્યા હોય તે લણવાને માટે બીજા ભવમા જન્મ આપીને એને મોકલે છે

જીવ અને કર્મનો સબધ અનાદિ છે જીવ-કર્મપુદ્ગલને ગ્રહણ કરે કે તરત જ તેલ ચોળેલા શરીર ઉપર ધૂળના રજકણ ચોટી જાય છે એમ એ કર્મ એના (જીવના) પ્રદેશની અદર વળગી જાય છે જેમ જમતી વખતે લીધેલા આહારના પદાર્થો લોહી, મજ્જા અને મેદરૂપ બની જાય છે, અને શરીરના આધારરૂપ થાય છે, તેમ આવા કરેલા કર્મ જીવમા અમુક પ્રકારના સ્વરૂપ ધારણ કરે છે કર્મના થયેલા આવા પ્રકારોના જૈનદર્શનમા જ્ઞાનાવરણીયાદિ આઠ મુખ્ય ભેદ એને તેના નાનાના નાના ૧૫૮ ભેદ પાડ્યા છે આત્માના અનતજ્ઞાનાદિ ગુણોને રોકવાના સ્વભાવને અનુલક્ષીને તે પ્રકારોના નામ દર્શાવ્યા છે આમાના કેટલાક કર્મ એવા છે કે જે વાસનાઓને જગાવે છે, કેટલાક એવા છે કે જીવના ત્યારપછીના ભવ, આયુ, ગોત્ર વગેરે નક્કી કરે છે, કેટલાક

એના વિચારો અને જીવનધર્મ નક્કી કરે છે જીવમા પ્રવેશતા પુદ્ગલાસ્તિકાય જે અસર કરે છે તે અસરના–કાર્યના–નૈતિક ગુણને આધારે કર્મના પ્રકાર, એનો અવધિ, અને એનુ બળ નક્કી થાય છે સારા કાર્ય સારૂ અને નઠારા કાર્ય નબળુ કર્મ બધાવે છે આમ કાર્યના અને એથી થતી અસરના પણ જુદા જુદા પ્રકાર છે, અને એ સૌ જુદા જુદા કર્મને બધાવે છે કર્મનુ ફળ મળી રહી એનો નાશ થાય છે, પણ દરેક પળે નવા કર્મ બધાયે જાય તેથી પુરા થઈ રહેલા કર્મને સ્થાને નવા કર્મ દરેક પળે આવતા જાય છે, તેથી ભવની અનાદિ સાકળ ચાલ્યા જ કરે છે ભારતના બીજા બધા આધ્યાત્મિક દર્શનોની પેઠે જૈનદર્શનનો પણ એજ ઉદ્દેશ અને હેતુ છે કે જન્મમરણની ઘટમાળમાથી જીવને મુક્ત કરવો અને સસારના દુખમાથી એને છોડાવી નિર્વાણને માર્ગે લઈ જવો આ સાધના બધા જીવથી સાધી શકાતી નથી, અમુક જીવો સ્વભાવથી જ અભવ્ય છે, એ કદાપિ મુક્ત થવાના નથી, એમને હમેશા જન્મમરણની ઘટમાળમા રખડવાનુ છે, પણ જે જીવો વિશેષ સજોગોને બળે મુક્ત થવા નિર્માયા છે તે શુભ કર્મોને બળે પોતાના આત્માને પરિપૂર્ણ કરીને આત્મામા વળગેલી કાર્મણવર્ગણાને સર્વથા નષ્ટ કરી આત્માના અનત ગુણોને પ્રાપ્ત કરશે

આત્માના ગુણોને રોકવાની અપેક્ષાએ કર્મના પ્રકારો –

મનુષ્યને વ્યાધિ થયો છે એમ કહેવા માત્રથી વ્યાધિનો ધ્વસ કરી શકાતો નથી કેવા પ્રકારનો વ્યાધિ

છે, તે પ્રકારના વ્યાધિની ઉત્પતી શાથી થાય છે ? તેના ધ્વસનો માર્ગ શું છે ? કેવા પ્રકારની વ્યાધિથી શરીરનું કેવા પ્રકારનુ સ્વાસ્થ્ય રોકાય છે આ બધુ વ્યાધિની ચીકીત્સા કરનાર વૈદ્યોજ કહી શકે અને તેવા હોશિયાર ચીકીત્સકોએ દર્શિત માર્ગ દ્વારા જ વ્યાધિનો અત લાવી શારીરિક સ્વાસ્થ્યતા પ્રાપ્ત કરી શકાય

એ રીતે આત્માના અનતજ્ઞાનાદિ ગુણોરૂપ સ્વાસ્થ્યને રોકનાર કર્મરૂપી વ્યાધિઓ કેટલા પ્રકારના છે ? તે વ્યાધિઓને કથી રીતે નષ્ટ કરી સ્વસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે ? તે પ્રકારોનું સ્પષ્ટીકરણ જૈન દર્શનકારોએ બહુ જ સુદર રીતે દર્શાવ્યુ છે અન્ય દર્શનકારો આત્માના ગુણો અને તેને રોકનાર કમના સબધમા ઉતર્યા જ નથી આત્મા ચેતનાથી ઓળખાય, ઉપયોગ હોય ત્યા જીવ અવશ્ય છે ઉપયોગ, ચેતના, જ્ઞાન એ જીવનુ લક્ષણ છે તે કોનાથી આવરાય, કોના જવાથી વધે, તે માર્ગનુ વિવેચન જૈન સિવાય અન્ય દર્શનમાં નથી

આત્માનો મુખ્ય સ્વભાવ જ્ઞાન, તેને રોકનાર તે જ્ઞાનાવરણીય કર્મ એવી માન્યતા બીજા મતોએ માનેલી નથી ભણ્યા પછી સભાળી રાખવુ કેમ પડે છે ? વગર સભાળ્યુ ટકતું નથી માટે, જેનુ જ્ઞાન આપણને થયુ છે તે અત્યારે યાદ કરવુ છે તો પણ કેટલીક વખત યાદ આવતું નથી, વિસ્મૃત થઈ જાય છે, થોડીવારે પાછુ યાદ આવી જાય છે વિસ્મૃત થવાના સમયે જ્ઞાન છે તો ખરૂ જ, અને

તે ન હોય તો થોડીવાર પછી યાદ આવી જાય છે તે આવે નહિ હવે જ્ઞાન છે અને વિસ્મૃત થઇ તેનુ શુ કારણુ ? એનો જવાબ એજ છે કે યાદ ન આવ્યુ તે વખતે કોઈક રોકનાર ચીજ હતી, યાદ આવ્યુ તે વખતે રોક નાર ચીજ ખસી ગઈ જરૂર વખતે યાદ નથી આવતું તેથી માનવુ પડશે કે જ્ઞાનને રોકનાર કોઈક કર્મ છે, જેને જૈન દર્શનમા જ્ઞાનાવરણીય કર્મ તરીકે ઓળખાવ્યુ છે જેને જ્ઞાનાવરણીયનો ક્ષયોપશમ થયો હોય તેને ક્ષણવારમા આવડી જાય છે, ક્ષયોપશમ ન હોય તેને યાદ કરતા ઘણી વાર લાગે છે આ દિશામા બીજા મતવાળાઓ ઉતર્યાજ નથી આઠ કર્મો તપાસી લો, અને આઠ કર્મના વિભાગો, કર્મ કારણો, બધની, રોકવાની, નિર્જરવાની દશા બીજા મતમા નથી જે મતવાલાએ જ્ઞાનાવરણીય કર્મ ન માન્યુ તે તોડવાના રસ્તા બતાવે કયાથી ? આત્માનો જ્ઞાન સ્વ ભાવ જણાવે ત્યારે જ્ઞાનની અધિકતા, ન્યૂનતા જણાય, જ્ઞાનમા તરમતા–ઓછાવત્તાપણુ શાથી છે ? જીવમા સ્વભાવ સરખા છે છતા અધિક ન્યૂનતા કેમ હોય છે ? કહેવું પડશે કે, જ્ઞાન એ આત્માનો સ્વભાવ છતા પણ કઈક રોકનારી ચીજ છે મિલ્કત સરખી છે છતા ઘરાકમા દબાઈ ગયેલાનો હાથ છૂટો હોતો નથી તેમ દરેક જીવ કેવળ જ્ઞાનમય છતા જ્ઞાન સ્વભાવને રોકનારા કર્મવડે કેવળ સ્વરૂપ આવ રાઈ ગયુ છે આ રીતે જૈન દર્શન સિવાય બીજાઓએ જ્ઞાન સ્વભાવને રોકવાનુ કર્મ માન્યુ નથી, અને રોકાવાના કારણો તથા તોડવાના પ્રકારો બતાવ્યાં નથી માટે બતા

નારા આત્માના સ્વભાવને રોકનારા કર્મ ન બતાવી શકે તો આત્મ સ્વભાવ પ્રગટ શી રીતે કરી શકાય ?

જ્ઞાન આત્માનો ગુણ માનીએ તો દર્શન આપોઆપ માનવુ પડે દર્શન એટલે સામાન્ય બોધ કોઈ વસ્તુનુ સામાન્ય જ્ઞાન થાય અને બીજી પળે વિશેષ જ્ઞાન થાય છે તેમા પહેલા સામા ય જ્ઞાન છે, તેનુ જ નામ દર્શન તે દર્શન એટલે જીવ સ્વભાવને જે માને તે જ દર્શનાવરણીય માની શકે છે નિદ્રા વખતે જ્ઞાન હોય, માત્ર એટલો કાળ જ્ઞાન રોકાય, ઉઘ ઉડી ગયા પછી જ્ઞાન લાવવા બીજો પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી નિદ્રા અવસ્થામા જ્ઞાન હતુ પણ અનુભવમા ન હતુ નિદ્રા સામાન્ય દર્શનને રોકે એટલે જ્ઞાન શી રીતે આવે ? આ રીતે જ્ઞાનાવરણીયની જેમ **દર્શનાવરણીય** પણ સમજવુ વળી સુખ દુ ખ ન સમ જાય એ પણ ન બને સુખ અને દુ ખના કારણભૂત જુદુ કર્મ તેનુ નામ **વેદનીય** કર્મ **જ્ઞાનાવરણીય** દર્શના વરણીય અને પછી વેદનીય હવે ચોથા **મોહનીય** કર્મ અ ગે બે વિભાગ છે

(૧) દર્શન મોહનીય (૨) ચારિત્ર મોહનીય

મોહનીયના વિચાર અ ગે કેટલાકની માન્યતા ચોખ્ખી નથી, કેટલાકની માન્યતા ચોખ્ખી છતા વર્તન ચોખ્ખુ નથી હોતુ સર્વમત જાણનારા પ ડિતો પણ પોતાને જ્ઞાન છતા સત્ય તરીકે સત્ય પદાર્થ માનતા લપસે છે સત્યને સત્ય તરીકે નહિ માનવામા કોઈ ચીજ આડી આવે છે

જીવાદિક નવતત્ત્વો સત્ય છે, તે બીજા મતવાળાએ વાચ્યા અને જાણ્યા છતાય તેમા અસત્યપણાની પ્રતીતિ કેમ રહી? કારણ એજ છે કે માન્યતાને મુઝવનારી કોઈ ચીજ આડે છે, અને તે ચીજ ખસે તો જ સાચી માન્યતા થાય

રેલમા બેસીએ તો મગજ પર ગતિની અસર થાય છે પૃથ્વી અને ઝાડને સ્થિર છતા ચર દેખવાનો અને ચરને સ્થિર દેખવાનો જેમ ભ્રમ થાય છે તેમ આત્મામા પણ ભ્રમ થાય છે, જેથી સત્યને અસત્ય અને અસત્યને સત્ય ગણીયે છીયે એથી માન્યતાને મુઝવનાર કોઈ કર્મ છે એમ સમજવું જોઈએ તે કર્મ દર્શન મોહનીય નામે ઓળખાય છે

વળી મનુષ્યો દરેક સન્માર્ગે વર્તવાની ઈચ્છા કરે, છતા પણ પ્રવૃત્તિ થઈ શકતી નથી દરદી કુપથ્ય જાણે, માને અને છોડવાની ઈચ્છા રાખે પણ ખાવા બેસતા ફીકુ લાગે તો મરચા ખાય વજી ખાસીના દરદીને મરચુ-તેલ અપથ્ય છે, તે જાણે છે, છોડવા માગે છે, છતા પણ કેટલાક મનના મજબુત માણસો કુપથ્ય છોડી શકે છે અને મનના કાચા હોય તે બીજાઓના કહ્યા છતા કુપથ્ય લે છે તેવી રીતે દર્શન મોહનીયના ક્ષયોપશમે શ્રદ્ધાણ થવા રૂપ સમ્યક્ત્વવાળા થાય તે પાપ છોડવા લાયક છે તેમ ગણે છે, પરતુ ઈચ્છાવાળા થયા છતા સર્વ પાપ છોડી શકતા નથી, તેનુ કારણ એજ છે કે વર્તનમા મુઝવનાર

કોઈ ચીજ છે અને તે ચારિત્ર મોહનીય કર્મ મતલબ કે અશુદ્ધ વર્તનમા નાખી દે તે ચારિત્ર મોહનીય કહેવાય

દર્શન મોહનીય માન્યતાપર અસર કરે છે જ્યારે ચારિત્ર મોહનીય વર્તન પર અસર કરે છે સસાર અસાર છે, દુનિયા માટેના પ્રયત્નોમા ફોતરા ખાડવાના છે એવી અત કરણમા માન્યતા એનુ જ નામ સમ્યક્ત્વ છે વર્તનમા ફરક પડવા છતા માન્યતા સાચી રહી તો સમ્યક્ત્વ ચાલ્યું ન જાય માટે માન્યતામા ભેદ પડવો જોઈએ નહિ એટલા માટે જ દર્શન મોહનીય અને ચારિત્ર મોહનીય એ બે વસ્તુ જુદી રાખી છે કર્મોદયને લીધે શક્તિ કે સાધનના અભાવે પ્રવૃત્તિ કરી ન શકે એ અને જેમકે ઉપવાસને યોગ્ય ગણાતો હોય પણ પોતે ચાર વખત ખાવાવાળો હોવાથી ઉપવાસ કરી શકતો નથી કર્મોદયના કારણે કાર્ય ન બનવા છતા માન્યતા બરાબર રહે તો સમ્યક્ત્વમા વાધો નથી પણ એક વાત લક્ષ્યમા રાખવાની છે કે પરિણામ જણાવવાવાળો, બોલવાવાળો, પ્રવૃત્તિ ન થવામા મજબુત કારણમા હોય તો જ તેનો બચાવ ચાલે છે

શ્રેણિક અવિરતિ છતાં એને ક્ષાયિક સમકિત માનવા એ શ્રીજિનેશ્વર દેવનુ વચન છે, માટે માનીએ છીએ સેકડે એસી ટકા તો માન્યતા તેવું વર્તન હોય માન્યતા તથા વર્તનમાં ફરકવાળા દાખલા ઘણા ઓછા છે દુનિયાદારીમા માન્યતા પ્રમાણે વર્તન ઘણે જ સ્થળે જોવાય છે ઘણું જ ગભીર કારણ હોય ત્યા એ ન હોય એ અને આ રીતે

દર્શન મોહનીય અને ચારિત્રમોહનીય એમ બે પ્રકારે મોહનીય કર્મ કહ્યુ

હવે પાચમુ કર્મ આયુ કર્મ છે જીવન ટકાવી રાખવા અનેક પૌષ્ટિક ખાનપાનનો ઉપયોગ કરવામા આવે છે આરોગ્ય સાચવવા બરાબર કાળજી રખાય છે ભય કરમા ભયકર દર્દને નાબૂદ કરવા માટે વિજ્ઞાન દ્વારા અનેક ઔષધિઓ યા તો ઇજેકશનની શોધખોળ થાય છે દર્દના નિદાનની પરીક્ષા કરી તેનુ ઉન્મૂલન કરવાની આવડતવાળા નિષ્ણાત વૈદ્ય-ડૉકટરો કે હકિમો જગતભરમા છે મોટા રાજાધિરાજ કે અગ્રગણ્ય દેશનેતાઓ કે મહર્દ્ધિકોને ઉપ રોક્ત સામગ્રીઓ પૈકી કોઈની પણ કચાશ હોતી નથી, છતા તેવાઓનીયે જીવનલીલા ઘડીભરમા સ કેલાઈ જતા વિલબ થતો નથી પાસે ખડા રહેનારાઓ ટગર ટગર જોયા કરે છતા કોઈનુ કઈપણ ન ચાલે જગતની કોઈપણ સત્તા તેને રોકી શકે નહિ, આ શુ? અનેક ચક્રવર્તીઓ, અનેક મહર્દ્ધિકો આમ ચાલ્યા ગયા તેનુ શુ કારણ? શું સાધન સામગ્રીની કમીના હતી? નહિ, નહિ માનવું જ પડશે કે છતી સારવારે, છતી સામગ્રીયે પણ જીવનલીલા સ કેલાઈ જવામા કઈક કારણ છે, અને તે આયુ કર્મ છે આયુકર્મનો સ્થિતિ કાળ પૂર્ણ થતા કોઈપણ સામગ્રી આયુ ને ટકાવી રાખવામા સહાયભૂત નીવડતી જ નથી નહિતર, જગતના કોઈ માનવીને મરવું ગમતું જ નથી આયુ કર્મ જગતમા ન હોત તો અનેકોની જિદગીઓ આજે પણ અસ્તિત્વમા હોત

જગતમા નાના મોટા અનેકવિધ પ્રાણિઓ છે સર્વમા શારિરીક અવયવો, શારીરિક બાધાઓ, શારિરીક સૌંદર્ય, 'ઇંદ્રિયોનું ન્યૂનાધિક પણુ, વળી કોઈ મનુષ્યપણે, કોઈ પશુ પણે, કોઈ દેવપણે, કોઈ નારકીપણે, એ રીતે આ સસારપટ ઉપર પરિભ્રમણ કરનારા જીવોને ઉપરોક્ત સજોગોમા જે ભિન્નતા માપડે છે તે ભિન્ન ભિન્ન રૂપે તેવા સયોગો અપાવ નાર કર્મ તે 'નામકર્મ' નામે ઓળખાય છે

એ રીતે કોઈનો મોટા રાજા મહારાજાઓને ત્યા જન્મ, અને કોઈનો ચડાળ આદિને ત્યા જન્મ થાય છે આનુ શુ કારણુ? હલકાકુળમા જન્મ પામવાનું કોઇને પણુ પસદ નથી તેનુ શું કારણુ? ઉચ્ચકુળ અને નીચકુળ અપાવનાર પણ કોઈકને માનવું પડશે, અને તે 'ગોત્રકર્મ' તરીકે ઓળખાય છે હવે અતરાય કર્મ અગે વિચારીએ છતી લક્ષ્મીએ દાન દેવાની બુદ્ધિ થતી નથી વગર લક્ષ્મીનો કેટલોક વર્ગ પુણિયાશેઠ જેવો છતા તેને દાન દેવાની બુદ્ધિ થાય, કેટલાક મહેનત કરે છતાય ન મેળવે, કેટલાક વગર મહેનતે સારી લક્ષ્મી મેળવી શકે છે એટલે દાનનો અને લાભનો ગુણ ઉત્પન્ન થવો તે કર્માધીન છે, અને તે ગુણને રોકનાર કર્મ 'અતરાય કર્મ' આ રીતે જે કર્મના આઠે પ્રકાર જાણે નહિ તે આત્મકલ્યાણુના માર્ગે આવી શકે નહિ એ પ્રકારો દ્વારા કર્મનુ સવિસ્તૃત સ્વરૂપ સમજવા જૈનદર્શનમા કહેલું તત્ત્વજ્ઞાન-ફીલોસોફી સમજવી પડશે

પૂર્વબદ્ધ કર્મમા થતુ પરિવર્તન

કર્મ પૂર્વોક્ત આઠ પ્રકારે બધાય છે કર્મ કેવા સ્વભાવે કેટલા સમય પૂરતું, કેવા રસપૂર્વક અને કેટલા દલિક પ્રમાણમા ઉદય (ફળ દેવાના સમય) મા આવશે તે કાર્મણ વર્ગણાનો સસારી આત્મા સાથે બધ થવા સમયે જ નિયત થાય છે પરતુ તે કર્મનો ઉદય પ્રાપ્ત થયા પહેલા તેમા કવચિત ફેરફાર થઈ જવા પામે છે એ ફેરફાર થવાનુ કારણ જીવના પૂર્વકર્મ કરતા વિદ્યમાન અધ્યવસાયો ઉપર વિશેષ હોય છે આ માન્યતાથી સિદ્ધ થાય છે કે બધ સમયે નિયત થયેલ બાબતોમા પણ પરિવતન થઈ શકે છે બધાયેલ દરેક કર્મોનુ આ પ્રમાણે પરિવતન થાય છે એમ પણ નથી પરતુ અમુક સસ્કારવાળા કર્મમાજ આ પ્રમાણે પરિવર્તન થાય છે આ સસ્કારની ઉત્પત્તી બધ સમયે જ કર્મમા પેદા થાય છે કોઈક કર્મ એવા સસ્કારવાળુ હોય છે કે બધ સમયે નિયત થયેલ બાબતોમા કોઈ પણ પ્રકારે કઈ પણ પલટો થવા પામેજ નહિ.

એનું નિયત થયા મુજબ જ ભોગવવુ પડે આવા સસ્કારવાળા કર્મને જૈનશાસ્ત્રમા 'નિકાચિત કર્મ' તરીકે ઓળખાય છે નિકાચિત સિવાય બીજુ એક એવા સસ્કાર વાળુ કર્મ છે કે તેમા કર્મ અગે જે ફેરફારો થવાના પ્રકાર દર્શાવ્યા છે તે પૈકી સ્થિતિ અને રસમા જ ન્યૂનાધિક થવાના સ્વભાવ રૂપ પ્રકારોનૂ થવાપણુ હોય છે આવા સસ્કાર,

વાળા કર્મને 'નિધત્તિ કર્મ' કહેવાય છે આ બે સસ્કાર સિવાયની અન્ય કાર્મણ વગણામા કોઈ વખત અધ્યવસાયના બળથી પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, રસ અને પ્રદેશમા ન્યૂનાધિક ફેર ફારો થવાનુ સભવી શકે છે

આ ફેરફારો ઓછેવત્તે અશે અબાધા કાળ દર મ્યાન થાય છે અબાધા કાળ એટલે કર્મ બધાયા પછીનો અને ઉદય (ભોગવટા) પહેલાનો કાળ સમજવો ઉદયાવ લિકોને પ્રાપ્ત થયેલા કર્મોમા કઈ ફેરફાર થઈ શકતો નથી કર્મની કઈ કઈ બાબતોમા કેવાકેવા પ્રકારે ફેરફારો થાય છે અને તે પ્રમાણે થતા ફેરફારો શુ નામે ઓળખાય છે તે આ પ્રમાણે છે—

કર્મની સ્થિતિ અને રસની વૃદ્ધિ, હાનિનો આધાર મનુષ્યના પૂર્વકર્મ કરતા વિદ્યમાન અધ્યવસાયો ઉપર વિશેષ રહે છે એક સમયે કરાયેલ અશુભ કર્મોની સ્થિતિ અને રસમા પણ પાછળથી કરાયેલ શુભ કૃત્યો વડે ઘટાડો થઈ શકે છે, અને પ્રથમ કરેલ શુભ કૃત્યો દ્વારા ઉપાર્જિત શુભ કર્મની સ્થિતિ અને રસમાં પણ પાછળથી થતા દુષ્કૃત્યોના યોગે ઘટાડો થવા પામે છે આ ક્રિયાને જૈન દર્શનમા 'અપવર્તના' કહે છે આમા અશુભકર્મનો રસ અશુભ હોય છે, આત્મ વિકાસનો માર્ગ સુલભ બનાવવામા અશુભ કર્મ ની સ્થિતિ અને રસની જ અપવર્તના જરૂરી છે

ભોગવટાના કાળનુ પ્રમાણુ અને અનુભવની તીવ્રતા-મ દતા નિર્ણીત થયેલી હોવા છતા પણુ આત્મા ઉચ્ચકોટિના અધ્ય વસાયોરૂપ કરણુ વડે તેમા ન્યૂનતા કરી શકે છે કર્મશત્રુ સાથે સ્થિતિના કરાર કરેલા હોય કે તે કોડાકોડી સાગરોપમ સુધી ભોગવાશે કોલકરારની વધુમા વધુ સ્થિતિની મુદ્દત ૭૦ કોડાકોડી સાગરોપમની હોય છે પણુ તે કોલકરારની મુદ્દત તોડી ન ખાય તો જ આત્મા આગળ વધે છે જો તોડવાની તાકાત ન આવે તો આગળ વધાય જ નહિ કોઈ જગાનુ પાણી એવું હોય કે તેનાથી ચૂલા ઉપર મુકેલી દાળ કલાકો સુધી પણુ ચડે નહિ, પણુ તેમા સોડા અગર એવા બીજા કોઈ દ્રવ્યના સ યોગથી એ તરત ચડી જાય. અને તેની કલાકોની સ્થિતિને તોડી ન ખાય

એ રીતે આત્માના અમુક જાતના અતિશુભ પરિણામ વડે જે કર્મ સિત્તેર કોડાકોડી સાગરોપમ સુધી ભોગવવાનુ હોય, તેના ભોગવટાનો કાળ તોડી શકાય તે તોડી નાખીને થોડામા ભોગવી લેવાય કર્મની અ દર કાળ જાગતી ચીજ છે, તેનું કાસળ નીકળે તો મોક્ષ નજીક જ છે એટલે જેઓ કમની સ્થિતિને તોડી શકે તે ગુણુ પ્રાપ્ત કરી શકે છે જૈનદર્શનમા સમ્યક્ત્વ, દેશવિરતિ સર્વવિરતિ, ઉપશમશ્રેણિ યાવતક્ષપક શ્રેણિરૂપ ગુણુનો આધાર સ્થિતિ ઉપર કહ્યો છે; સમ્યક્ત્વ પામ્યા પહેલા ગ્રથિભેદ કરે ,૬૯ કોડાકોડી અધિક સ્થિતિ તોડે ત્યારે ત્યા આવે છે તેથી વધુ સ્થિતિ તોડે તો દેશવિરતિ પામે, તેથીયે સ ખ્યાતા સાગરોપમ તોડી નાખે ત્યારે

સર્વવિરતિની પ્રાપ્તિ થાય એ રીતે આત્માના ગુણ પ્રગટ કરવા માટે કર્મની સ્થિતિને તોડી નાખવી પડે છે કર્મની સ્થિતિ કાપવાનુ એકાદ સમયમા બની જતું નથી તે અસખ્યાતા સમયમા બને છે પહેલા સમયે જેટલી સ્થિતિ તોડવા માડી તેટલી તૂટી, બીજા સમયે તોડવા માડી તેય તૂટે તો આગળ વધવાનુ થય સ્થિતિ તોડી નાખવા છતા કર્મ પ્રદેશોનો સમુહ તો નિયત થયા મુજબ જ રહે છે ફેર એટલો પડે છે કે જે પ્રદેશોના સમૂહના ભોગવટામા દીર્ઘકાળ વ્યતીત કરવાનો હોય તેટલો સમુહ ટુકા કાળમા ભોગવવાનું કરે પણ ભોગવટાનુ સત્વ એવુંને એવું હોય તો ભેળુ થાય અને મુશ્કેલી ઉભી કરે રોજ અડધી આની વજન ભાર કેકી વસ્તુ એક મહિના સુધી નિયમિત લેનાર ને એક મહિને લગભગ એક તોલા સુધી થઈ જાય પણ એક મહિનાની સામટી લઈ લે તો મરણ પ્રસગ ઉપસ્થિત થાય ધીમે ધીમે વાપરવાની વસ્તુ ધીમે ધીમે ખવાય તો નુકસાન ન થાય એક સાથે ખાવાથી નુકસાન થાય એક-દમ ભોગવવાનો રસ્તો ચઢવાનો નહિ પણ પડવાનો છે, પણ તેના સત્વને તોડી નાખે તો એક સામટી વપરાયેલ વસ્તુ પણ નુકસાન કરનાર થતી નથી વધુ પ્રમાણમા આરો-ગાયેલ કેરીનો રસ વાયુનો પ્રકોપ કરે, પેટમા સખત પીડા પેદા કરે પણ રસમાનું સત્વ તોડી નાખીને વાપરવાથી વાયુ ઉત્પન્ન થાય નહિ વધુ પ્રમાણમા કેરી ખાવાના સ્વાદીલા ઓએ આવા સમયે સૂઠને મિશ્રિત કરવી જોઈએ, પછી વાંધો ન આવે એ રીતે કર્મ એક વખત બધાઈ ગયુ પણ

તેને નબળુ પાડવા માટે તેના સ્થિતિ અને રસ અનુક્રમે ટુંકા અને મંદ કરવા જોઈએ તે ટુંકા અને મંદ ન થઈ શકતા હોય તો ઉપદેશ, તપસ્યા, જ્ઞાન, ધર્મ વગેરે કાંઈ પણ કરવાનુ રહે જ નહિ.

પરંતુ એ બધા શુભ અનુષ્ઠાનો અને શુભ પરિણામો દ્વારા પૂર્વબદ્ધ અશુભ કર્મોની સ્થિતિમા ન્યૂનતા અને રસની તીવ્રતામા મંદતા લાવી શકાય. તે ન્યૂનતા શી રીતે લાવી શકાય? શરદી થઈ હોય તો શરદી વિરુદ્ધના કારણો આવેથી શરદી ઉડી જાય, એ પ્રમાણે જે પરિણામે સ્થિતિ અને રસ બાંધેલા હોય તે તેનાથી વિરુદ્ધ પરિણામ હોય તો તુટી જાય જે વખતે સ્થિતિઘાત કરે તેજ સમયે રસનો પણ ઘાત કરે તો સ્થિતિ અને રસનો ઘાત એકી વખતે થાય પરંતુ સ્થિતિમા જેટલુ તોડે તેના કરતા રસમા અનંત ગણું તોડે રસઘાતના ઝપાટામા સ્થિતિઘાત ધીમે ચાલે.

કરેલા કર્મ અવશ્ય ભોગવવા પડે એમ જે કહેવાય તે પ્રદેશની અપેક્ષાએ પ્રદેશબંધ તુટી ન શકે, સ્થિતિ બંધ તથા રસબંધ તુટી શકે સ્થિતિઘાતને સૂચવતું સમુદ્ઘાતનુ વર્ણન જૈનશાસ્ત્રમા આવે છે આ સમુદ્ઘાત એ સ્થિતિ ઉપર આધાર રાખે છે મોક્ષે જવાવાળા મનુષ્યનું પણ વધારેમા વધારે આયુષ્ય ક્રોડ પૂર્વનું હોય છે એટલે આયુષ્ય કરતા તે કર્મોની સ્થિતિ વધી જાય ચરમ શરીરવાળાનું આયુષ્ય તોડી શકાય નહિ તેઓનુ આયુ પૂર્ણ થઈ જાય છતા વેદનીય વિગેરેની સ્થિતિ બાકી રહી જાય. આયુ વિના બીજા બાકી રહેલા કર્મ ભોગવાય શી રીતે? અને

કર્મ બાકી હોય ત્યા સુધી મોક્ષે પણ શી રીતે જવાય ? આયુ પૂર્ણ થયે મોક્ષે જવાય પરંતુ આયુની સ્થિતિ પૂર્ણ થયા છતા વેદની આદિ કર્મ બાકી રહી જાય ત્યારે શું કરવુ ? આ બધો પ્રભાવ સ્થિતિ તોડવા ઉપર છે એટલે ચાર ઘાતી કર્મક્ષય કરી કેવલજ્ઞાન પામેલા તો બાકીરહેલા વેદનીય, નામ, ગોત્ર અને આયુષ્ય એ ચાર પૈકી વેદનીય, નામ અને ગોત્રની લાબી સ્થિતિ ટુકી કરી આયુષ્ય કર્મની સ્થિતિ જેટલી બનાવવા માટે સમુદ્ઘાત કરે જે સ્થિતિ ઓછામા ઓછી રાખવી જોઈએ તે રાખીને બાકીની બધી તોડી નાખે સર્વથા અપવર્તનકરે માત્ર કાચી બે ઘડીની સ્થિતિ રાખી બાકીનો ભાગ ઉડાડી દે આમ કેવલીઓ પણ તેમને જ્યસુધી મોક્ષે જવાની તૈયારી ન થાય ત્યા સુધી કર્મ ભોગવતા રહે છે છેલ્લા વખતે જ્યારે મન, વચન, કાયાના યોગ રોકી લેવાય ત્યારે સ્થિતિનો ક્ષય કરે છે આ હકિકત સ્થિતિના અપવતન કરવાને અંગે અહી સમજવા માટે લેવાઈ છે આ પ્રમાણે કર્મની સ્થિતિ અને રસમા ન્યૂનતા થવારૂપ અપવર્તના કરણની હકીકત કહેવાઈ તેથી ઉ'ટી ક્રિયાને 'ઉદ્વર્તના' કહેવાય છે અશુભ કર્મ બધાયા બાદ પણ બધ સમય કરતા પાછળથી વિશેષપણે કલુષિત અશુભ અધ્યવસાયો થવાના પરિણામે નિયતસ્થિતિ અને રસમા વૃદ્ધિ થવા પામે છે તેને ઉદ્વર્તના કહે છે

ઉદ્વર્તન અને અપવર્તન કરણ દ્વારા સમજી શકાય છે કે અજ્ઞાનવશે કરી યા તો મોહનીય કર્મની વિશેષ

પ્રબળતાના યોગે થયેલ ભૂલના પરિણામે ભૂતકાળમા બધા-યેલ કર્મના દીર્ઘકાળ તીવ્રપણે ભોગવટાથી બચવા માટે વર્તમાન જીવન પવિત્ર બનાવી સદાચરણોમા પ્રવૃત્તિ કરી આત્માના પરિણામને અતિ વિશુદ્ધ બનાવવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ

આ ઉદ્વર્તન અને અપવર્તન અગેની હકીકત જૈન સિવાયના અન્ય દર્શનોમા પ્રાય દૃષ્ટિ ગોચર થતી નથી કારણ કે આ હકીકત પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, રસ અને પ્રદેશરૂપ ચાર પ્રકારે બધાતા કર્મ પૈકી સ્થિતિ અને રસ અગે જ છે જૈનેતર દર્શનમા માત્ર કર્મ બધાય છે એટલુ જ કથન કરાયેલુ છે બાકી બધના આ ચાર પ્રકારનુ સવિસ્તર વર્ણન નથી એટલે સ્થિતિ અને રસબધનુ કથન ત્યા ન હોવાથી ઉદ્વર્તન અને અપવર્તનનુ સ્વરૂપ જૈન દર્શન સિવાય બીજે જાણવા ન મળે એ સ્વાભાવિક છે

જેમ અપવર્તના અને ઉદ્વર્તના દ્વારા સ્થિતિ અને રસના સ્વરૂપમા હીનાધિક્તા થઈ શકવારૂપ ફેરફાર થઈ શકે છે તેમ કર્મની પ્રકૃતિઓમા એક એવો પણ ફેરફાર થઈ શકે છે કે બધાયેલ કર્મની પ્રકૃતિ-સ્થિતિ-રસ અને પ્રદેશ આ ચારેને અન્ય કર્મરૂપે પણ પલટો થઈ જવા પામે છે પ્રકૃતિ ભેદે કરી કર્મના આઠ મૂળ પ્રકાર જૈન દર્શનમા જણાવ્યા છે, તેમ શ્રી દરેક પ્રકારના કર્મના ઉત્તર ભેદ પણ જણાવ્યા છે તેમા આ પલટો સજાતીય કર્મરૂપે જ થાય પણ વિજાતીય કર્મરૂપે ન થાય, એ સાથે સાથે

લક્ષમા રાખવું જરૂરી છે જેમકે વેદનીય કર્મનો પલટો તે મોહનીય રૂપે ન થાય, પણ શાતા વેદનીયનો અશાતા વેદનીય રૂપે અને અશાતા વેદનીયનો શાતા વેદનીય રૂપે પલટો થઈ છે

એટલે કે સજાતીય કર્મની ઉત્તર પ્રકૃતિઓમા આ ફેરફાર થાય આવા પલટાને 'સક્રમણ' કહે છે આ સક્રમણ પણ અધ્યવસાયના બળે જ થવા પામે છે આમાં પણ કેટલીક સજાતીય ઉત્તર પ્રકૃતિઓય એવી છે કે જે બદલાતી નથી જેમકે દર્શન મોહનીયનું સક્રમણ ચારિત્ર મોહનીયમા તેમજ જુદા આયુષ્યનું પરસ્પર સક્રમણ થતું નથી

વળી ઉદયકાળનો પ્રારભ થયા પહેલા તથા એ પ્રકારના અધ્યવસાયના અભાવે આ રીતે સક્રમણ થયા સિવાય નિયત થયેલ પ્રકૃતિ-સ્થિતિ-રસ અને પ્રદેશ રૂપે રહેલા કર્મ કોઈ વખતે અબાધા સ્થિતિ સમાપ્ત થતા વિરોધી પ્રકૃતિમા સક્રમીને સ્વરૂપે ઉદયમા નહિ આવતા પરરૂપે પણ ઉદયમા આવે છે તે માટે હકિકત એમ છે કે અબાધા સ્થિતિ સમાપ્ત થયે કર્મને કોઈ પણ પ્રકારે ઉદયમાં આવી નિર્જરવુ જ જોઈએ એવો અવશ્ય નિયમ છે હવે તે વખતે જો વિરોધી પ્રકૃતિનો ઉદય ચાલુ હોય તો પોતે વિરોધી પ્રકૃતિમા (ઉદયવતી પ્રકૃતિમા) સક્રમીને (પરિણમીને) પર પ્રકૃતિરૂપે પણ ઉદયમા આવે અને વિરોધ પ્રકૃતિનો ઉદય બધ પડતા તે કર્મ સ્વસ્વરૂપે જ ઉદય

મા આવે છે અથવા વિરોધી પ્રકૃતિનો કદાચ ઉદય ન હોય પરંતુ સ્થાન જ સ્વરૂપોદયને અયોગ્ય હોય તો પણ પર પ્રકૃતિરૂપે ઉદયમા આવે છે આ રીતે સંક્રમણ અંગે સમજવાનું છે હવે કર્મ વહેલુ ભોગવામા આવવા અંગે વિચારીયે

આત્મા સાથે બંધાયેલ કર્મ બંધાતાની સાથે જ ઉદયમા આવવુ જ જોઇએ એમ નથી જે સમયે જેટલી સ્થિતિવાળુ જે કર્મ આત્મા બાંધે છે અને તેના ભાગમા જેટલી કર્મવર્ગણાઓ આવે છે તે વર્ગણાઓ તેટલો કાળ નિયત ફળ આપી શકે તેટલા માટે તેની રચના થાય છે શરૂઆતમા કેટલાક સ્થાનકમા તે રચના થતી નથી, તેને અબાધાકાળ કહેવામા આવે છે તે સમયમા બંધાયેલ કર્મનો ભોગવટો હોતો નથી અબાધાકાળ પૂર્ણ થયે કર્મના ભોગવવા માટે તેના દલિકની રચના થાય છે અબાધાકાળ પછીના પ્રથમ સ્થાનકમા વધારે, બીજામા ઓછા, ત્રીજામા આછા, એમ સ્થિતિબંધના ચરમ સમય પર્યંત દલિક ગોઠવાય છે એક મીનીટની લગભગ સાડા ત્રણલાખ આવલિકા ગણાય અબાધાકાળમાથી છૂટેલ કર્મ દલિકો પૈકી કેટલાક દલિકોનો ભોગવવાનો કાર્યક્રમ પ્રથમ એક આવલિકા જેટલા વખતમા ગોઠવાય તેટલા નિયત કાળને "ઉદયાવલિકા" કહે છે એટલે કે ઉદયના સમયથી માંડીને એક આવલિકા સુધીનો ભોગવવાનો સમય તે પ્રથમ ઉદયાવલિકા કહેવાય છે, કર્મના સર્વ દલિકો કોઈ એક આવલિકા જેટલા સમયમા ખતમ

ત્પણ એક આવલિકા પૂરી થાય એટલે બીજી શરૂ થાય હરેક ઉદયાવલિકામા કર્મનો ઉદય ચાલુ જ હોય છે એમ કેટલીયે ઉદયાવલિકાઓ વીત્યે છતે કર્મનો ઉદયકાળ પૂરો થાય છે આ રીતે કર્મદલિકો ભોગવવાનો કાર્યક્રમ હોય છે. અબાધાકાળ પૂરો થયા બાદ ઉદય શરૂ થઇ કર્મદલિકો ઉદયાવલિકાઓમા પ્રવેશવા વડે ફળદાયી બને છે આ અબાધાકાળનો નિયમ સ્થિતિબધ ઉપર છે તે નિયમ એવો છે કે-જઘન્ય સ્થિતિબધે અતમુહૂર્તનો અબાધા કાળ (અનુદયકાળ) હોય છે, સમયાધિક જઘન્ય સ્થિતિ બધથી માડી યાવત્ પલ્યોપમના અસખ્ય ભાગાધિકબધથી આરભી બીજા પલ્યોપમનો અસખ્યાતમો ભાગ પૂર્ણ થાય ત્યા સુધી બે સમયાધિક અતર્મુહૂર્તનો અબાધાકાળ પડે એમ પલ્યોપમના અસખ્યાતમા ભાગાધિક બધે સમય સમયનો અબાધાકાળ વધારતા પુર્ણ કોડાકોડી સાગરો પમના બધે સો વરસનો અબાધાકાળ હોય એટલે તેટલા વખતના જેટલા સમયો થાય તેટલા સ્થાનકમા દલિક રચના ન કરે સામાન્ય રીતે કર્મફળદાયી બનવાનો એ પ્રમાણે નિયત કાળ હોય છે તો પણ એના નિયતકાળ પૂર્વે પણ એને ઉદયમા લાવી શકાય છે, તેને જૈન પારિભાષિક શબ્દમા ઉદીરણા કહેવાય છે સામાન્ય રીતે જે કર્મનો ઉદય ચાલતો હોય તેના સજાતીય કર્મની જ ઉદીરણા થઈ શકે છે કર્મનો ઉદય થવાનો સમય ન થયો હોય તો પણ પરાણે ઉદયમા લાવી ભોગવે તે ઉદીરણા કહેવાય છે આત્માને ચોકખો કરવો હોય તો કાચી મુદતે

પણ કર્મ કપાવવાનો રસ્તો હોવો જોઈએ કાચી મુદ્દતે કર્મને કાપી શકાય તો જ સમ્યક્‌ત્વ દેશવિરતિ, જ્ઞાન થવાનુ શકય બને છે કાચી મુદ્દતે કર્મ ન કપાતા હોત તો ચાહે જેટલા કર્મ સુદર કરો કે ન કરો તેની કિમત શુ ? જે કર્મ અત્યારે ઉદય આવતું નથી તે લાબા કાળે-ભવિષ્યકાળે ઉદયમા આવવાનુ છે અત્યારે ન ભોગવવા પડે તે નરકમા ભોગવવા પડે, પણ તેવા કર્મોને અત્યારે જે ભોગવવામા આવે તે ઉદીરણા કરીને ભોગવ્યા કહેવાય જેઓ વેદવાની તાકાતવાળા હોય તે વેદી શકે વેદવાની તાકાત ન હોય તો ઉલટા બમણા બધાય છે કેટલાકો ખમીને ખૂએ છે ભોગવે તેમા આર્ત્ત રૌદ્ર ધ્યાન કરે તો નરક વગેરેનુ આયુષ્ય બાધે સમ્યગ્દૃષ્ટિ આત્મા તો વહેલુ ઉદયે આવે તેમા ભવિતવ્યતાનો પાડ માને તે તો એમજ સમજે કે દેવુ તો ગમે તે સ્થિતિમા ભરવું પડશે પણ સારી હાલતમા દેવું સહેલાઈથી ભરી શકાશે જિનેશ્વર જેવા દેવ વગેરે મળ્યુ છે તો આવા વખતે કર્મને ભોગવીને પરિણામ નહી ટકાવીએ તો જે વખતે જિનેશ્વરના ધર્મનુ શ્રવણ ન હોય તે વખતે પરિણામ કયાથી ટકશે ?

તપસ્યા, લોચાદિક વગેરે વેદનીયની ઉદીરણા છે એટલે અહી સમજવાનુ એ છે કે કર્મ ઉદયમા આવ્યુ અને કર્મ ઉદયમા લાવ્યું તેમ બે પ્રકાર છે આપણે ઉદયમા આવેલા કર્મોથી કટાળીએ છીએ પછી લાવવાની વાત તો દૂર રહી જ્યારે મહાપુરુષો તો દેખે કે આ સ્થાને

પ્રતિકૂલતા થશે તેથી જાણી જોઈને ઉદય થવાના સ્થાનકે દોડે, એટલે મહાત્મા પુરૂષો ઉદીરણા કરીને ઉદયમા લાવે. અઘાતીની ઉદીરણા જાણી જોઇને કરી શકાય, ઘાતીની ઉદીરણા તો તાકાતવાળા કરી શકે જ્યા વિપાક નહી, માત્ર પ્રદેશ, એવા ઘાતીની ઉદીરણા કરે બાકી અઘાતીની ઉદીરણા કરાય છે ચડતા ગુણઠાણાવાળા ઘાતીની ઉદીરણા કરે એટલે ઘાતી અને અઘાતીની ઉદીરણામા પણ ખ્યાલ રાખવાનો છે ઘાતીની ઉદીરણા કરવામા સામાન્ય આત્માને નુકસાન છે જ્ઞાનાવરણીય-દર્શનાવરણીય-મોહનીય અને અંત એ ચારે ઘાતી કર્મ છે તો વિચારો કે કર્મનો ઉદય વહેલો કે મોડો ક્યારેય પણ સારો નહિ એટલે તેની ઉદીરણા પણ સુઝવનારી બને અહી કોઈપ્રશ્ન કરે કે ઘાતી કર્મની કદાચ ઉદીરણા ન કરે પરતુ આત્મામા સમાગત એટલે કે સિલકમા ઘાતી કર્મ હોય, તેથી કાળ પાકે એટલે વિપાકોદય તો થતોજ રહેવાનો અને તે સમયે તે આત્મ ગુણોનો ઘાત કરનારા થવાના છે તો તેવા કર્મો વડે થતા આત્મગુણોના થતા ઘાતથી બચવા શુ પુરૂષાર્થ કરવો જોઇએ ?

ઘાતી કર્મ વડે આત્માના ગુણોના થતા ઘાતથી બચવા માટે એવુ છે કે આત્મા પુરૂષાથ ફોરવે તો તે કર્મોના ઉદય સમયે આત્મા કેટલાક ગુણો પ્રગટ કરે છે પણ તેની આવડત હોવી જોઈએ, અને આત્મા કેળવાયેલ હોવો જોઈએ કેળવાયેલ આત્મા તે કર્મોને ક્ષયોપશમીક ભાવે વેદ ક્ષયોપશમ એટલે સવથી ક્ષય નહિ, પરતુ એવા પ્રકારનો ક્ષય

જેમા તે તે કર્મના દલિયાને વિપાકોદયમા ન આવવા દેતા પ્રદેશોદયમા વાળી દેવાનું બને છે આથી તે કર્મ પોતાનો વિપાક એટલે કે પ્રભાવ બતાવી શકતુ નથી તેથી તે કર્મના પ્રભાવે આવરાઇ જતો આત્માનો ગુણ આવરાતો નથી, પણ પ્રગટ થાય છે આત્મામા ધર્મ બે પ્રકારના છે (૧) ઔદયિક ધર્મ અને (૨) ક્ષાયોપશમિક ધર્મ

કર્મના ઉદયથી જે ગુણ, જે ધર્મ પ્રગટે તે ઔદયિક કહેવાય, અને કર્મોના ક્ષયોપશથી જે પ્ર ગટે તે ક્ષાયોપશમિક ધર્મ કે ક્ષાયોપશમિક ગુણ કહેવાય

ઔદયિક ધર્મથી આત્મામા દુર્ગુણો તથા ગુણનો ઘાત કરતારા સ સ્કારો ઉત્પન્ન થાય છે મિથ્યાત્વ, ગુસ્સો, અભિમાન, કપટ, કામ, હાસ્ય, શોક વીગેરે દુર્ગુણો છે તેમ જ અજ્ઞાન નિદ્રા, દુર્બલતા, અલાભ વીગેરે ગુણોનો ઘાત કરનારા છે આ બધાની ઉત્પત્તી ઘાતી કર્મના ઉદયથી થાય છે જ્યારે જ્ઞાન, દશન, ક્ષમા, મૃદુતા, સમ્યક્ત્વ વીગેરે સદ્દગુણો છે તે સદ્દગુણોની પ્રાપ્તિ તે જ ઘાતીકર્મના ક્ષયોપશમથી થાય છે મિથ્યાદ્રષ્ટી આત્મામા ઘાતીકમના ઉદયથી ઔદયિક ધર્મો પ્રાપ્ત થાય છે અને તે પર પરાએ સ સારવૃદ્ધિનુ કારણ બને છે જ્યારે સમ્યગ્દ્રષ્ટી આત્મા ઘાતી કર્મને ક્ષાયોપશમિક ભાવે વેદે છે, એટલે તેનામા ક્ષાયોપશમિક ગુણો પ્રાપ્ત થાય છે એટલે ઘાતીકર્મ ક્ષયો પશમ ભાવે વેદવાનો પુરૂષાર્થ કરવો જોઈએ અહી પુરૂ ષાર્થ ફોરવવા તરીકે પ ચાચારનુ પાલન, કષાયોની ભયાન કતા વિષેનું વાચન, શ્રવણ અને ચિંતવન, સદ્દભાવનાઓ,

કષાયોના કટુ વિપાકોના દ્રષ્ટાન્તોનો ખ્યાલ, ક્ષમા–મૃદુતા સરલતા વગેરેની મળેલી તક, ઈત્યાદિ કરવાની જરૂર છે અને એ બધા ક્ષયોપશમના ઉપાયો છે

પ્રથમ કહેવાઇ ગયુ કે કર્મનો ઉદય થવાનો સમય ન થયો હોય એટલે કે નિયત અબાધાકાળની પૂર્ણતા થયા પહેલા કર્મ ઉદયમા આવ્યુ હોય તેને ઉદીરણા કહેવાય ઉદીરણા થવી એટલે કાચી મુદતે હુંડી પકવવા જેવી દશા છે, યાતો ધીમે ધીમે પાચ વરસે દશ લાખ ભરપાઇ કર વાના બદલે એકી સાથે દશ લાખ ભરપાઈ કરવા જેવી દશા છે શક્તિશાલીને એટલે કે એકી સાથે દેવું ચૂકવી શકનાર માટે મુદત પાકયા પહેલા પણ દેવું ચૂકવી દેવુ એ સારી દશામા દેવામાથી મુક્ત થવા જેવું છે એ રીતે વેદવાની તાકાતવાળાને ઉદીરણા–એ વહેલી તકે કર્મમુક્ત થવાની તક (ચાન્સ) પ્રાપ્ત કરવા જેવું છે

સહન કરવાની તાકાત વિનાનાને ઉદીરણા તો ઉલ્ટી બમણા બધાવનારી બને છે ઉદીરણા સ્વવડે યા તો પરવડે એમ બન્ને પ્રકારે થાય છે વેદવાની તાકાતવાળા સમ્યગ્ દ્રષ્ટિ આત્માઓ કર્મના દેવામાથી વહેલા મુક્ત થવા માટે જાણી જોઈને ઉદીરણા કરે છે, અને ઉદીરણા વડે ઉદયમા લાવેલા કર્મોને સમતાભાવે ભોગવી તેની નિર્જરા કરે છે એ રીતે સહન કરવાની તાકાત વિનાના કેટલાકને અણઈ ચ્છાએ પણ ઉદીરણા ઉપસ્થિત થાય છે, અને એવા સમયે આર્ત્ત–રૌદ્ર ધ્યાન થવા વડે તે નવા અશુભકર્મો ઉપાર્જન કરે છે એવી ઉદીરણા કેટલીક વખત બીજા વડે પણ પ્રાપ્ત

થાય છે એ રીતે વહેલી મુદતે ભોગવાતા અન્ય કર્મની જેમ ઉદીરણા કહેવાય તેમ વહેલી મુદતે આયુષ્ય ભોગવાઈ જવાને ઉપક્રમ કહેવાય છે કમનો ઉપક્રમ-ઉદીરણા ન માનીએ તો "આ સુખદેનારો અને દુખ દેનારો છે" એવું રહે જ નહિ અને હિંસા જેવી ચીજ ઉડી જાય કર્મના કારણોથી ફેરફાર ન થતો હોય તો દુખ દેનારને દુખ દેનારો કહેવાય જ નહિ અને તેમાથી બચાવનારને દુખથી બચાવનારો પણ કહેવાય નહિ રક્ષણ કરનારને કહીયે છીયે કે તારૂ ભલુ થજો કે તે મને વિપત્તિમાથી બચાવ્યો આ બધું ક્યારે કહેવાય કે ઉદીરણા માનીએ તો ઘડીયાળને ચાવી ચોવીસ કલાકની હોય ડેસ ખસેડીયે તો જે ક્રમે ક્રમે ઉતરવાની હતી તે આખી ચાવી સેકડમા ઉતરી જાય છે એ રીતે જે કર્મ ક્રમે ક્રમે ભોગવવાનુ હતું તે પ્રયત્ન થયો તેથી જલદીથી ભોગવાઈ ગયુ વિપત્તિ કરનારે કર્મને જલ્દી ભોગવવાનુ કર્યું વળી કોઈએ ડેસ ખસેડતા રોકી તો ઘડીયાળ ચાલુ રહી એ રીતે વિપત્તિને રોકનાર અગે સમજવું ઉદીરણા યા ઉપક્રમ થવાના હેતુ જોડાતા હોય તેને ખસેડી નાખે તે બચાવનારા કહેવાય અને હેતુ ઉપસ્થિત કરનારા તે દુખ દેવાવાળા કહેવાય આ બધુ ઉદીરણા માનીએ તો જ કહેવાય

સહન નહિ કરવાની તાકાત વિનાનાને ઉદીરણા સમયે રક્ષણ કરવાનો હેતુ જોડનાર જોઈએ સહન કરવાની તાકાતવાળાને જરૂર નથી ઇન્દ્રે ભગવાન મહાવીરને આપત્તિમા રક્ષણ કરવા માટે સાથે રહેવા વિનતી કરી પ્રભુએ કહ્યું કે તીર્થ કરો કોઈની મદદ લેતા નથી કેમકે

વહેલુ આવે યા તો સમય પરિપકવ થયે ઉદયમા આવે તો પણ વેદવાની તાકાત હતી ઉદયમા આવેલુ કર્મ ઉદીરણા થઇને ઉદયમા આવ્યુ છે કે પૂર્ણકાળે ઉદયમા આવ્યુ છે તે તો જ્ઞાનીઓ જ કહી શકે ઉન્ય આવવાની મુદત કાચી હોય તો કદાચ બચાવ કરાવનારનો ઉપાય ચાલે, પણ પૂર્ણકાળે ઉદયમા આવ્યુ હોય તો તો તેનાથી કોઈ બચાવ ન કરી શકે મુદત થયા પહેલા ઉઘરાણીએ આવનારને તો લોકો કહે કે અત્યારે એની તાકાત નથી અને એને બિચારાને હેરાન કરે છે એમ કહી ઉઘરાણી કરવા આવનારને પાછો કાઢે પણ મુદત પૂરી થયે ઉઘરાણીયે આવનારને પાછો ન ઠેલાય પછી તો લેણદાર મિલકત ઉપર ટાચ લગાવરાવીને પણ વસૂલ કરે જ

જિનેશ્વર દેવના શાસનને જાણનાર–સમજનારના આત્મામા પણ અન્ય જીવના સરક્ષણની ભાવના રહેવી છે કર્મ ઉદયમા આવેલુ છે તે તો તેને ભોગવવું જ પડશે, આપણા પ્રયત્નથી તેનુ સરક્ષણ થવાનું જ નથી, આવી એકાત સમજણ હોય તો તો સરક્ષણનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ જ માને અને પ્રયત્ન કરે જ નહિ પણ દયાળુ આત્મા સરક્ષણનો પ્રયત્ન કરે જ ઉદીરણા થઇને ઉદયમા આવ્યુ હોય તો તેના સરક્ષણનો પ્રયત્ન કદાચ સફળ પણ થઈ જાય અને પૂર્ણકાળે ઉદય આવ્યુ હોય તો પ્રયત્નની નિષ્ફળતામા ભવિતવ્યતાને માને માટે ઉદીરણા માનીએ તો જ ઉદ્યમની સાર્થકતા રહેશે ઉદીરણા નહી મનાય તો ઉદ્યમની પણ જરૂરિયાત ઉડી જશે

ઇચ્છાએ યા અણઇચ્છાએ, સ્વવડે યા પરવડે થતી

ઉદીરણા સમયે સમ્યગ્દ્રષ્ટિ આત્માઓ તો એમ જ વિચારે કે સહન કરવાની તાકાત નથી છતા ફળદેનાર કર્મો વડે હવે મુઝાવું નકામુ છે સત્તામા હતા તો ભોગવવાનુ બન્યુ આજે સહન કરવાની તાકાત નથી પણ કદાચ આથી યે વધુ કમતાકાતના સંયોગોમા ઉદય આવશે તો આથી પણ વધુ ખરાબ દશા થશે માટે હવે તો ઉદીરણા થવાના હેતુને ખસેડવાના પ્રયત્નો કરવા જ નથી કદાચ અત્યારે તેવા હેતુને ખસેડાશે પણ પુન જ્યાંસુધી કર્મ સત્તામા હશે ત્યા સુધી તેવા હેતુઓ ઉપસ્થિત નહી થાય તેની શું ખાતરી ? માટે હવે તો સમભાવ કેળવી ભોગવી લેવું એજ હિતકારક છે

કલ્યાણકારી કાર્ય કરનારને નિશ્ચય હોય છે કે ક્રમસર આવેલા વિઘ્નોને ભોગવીશ એટલુંજ નહિ, પણ ઉદયમા નહી આવેલાને પણ લાવીને તોડી નાખીશ, અને તે પ્રમાણે તેના પ્રયત્નો કરતો રહીશ અનુક્રમે ઉદયમા આવેલા કર્મોને તો ચારે ગતીના જીવો ભોગવે છે મનુષ્ય ગતિમા ધર્મ પામ્યા, ધર્મનુ આચરણ કરવાની સ્થિતિમાં આવ્યા, ત્યારે પહેલેથી અનુદય કર્મ ખેંચી લાવી નાશ કરવાનો ઉદ્યમ કરવાનો છે દરેક ગતિવાળાને અબાધાકાળ જાય ત્યારે જેમ જેમ કર્મ ઉદયમા આવે છે તેમ તેમ ભોગવાતાં જાય છે, પણ મોક્ષ માટે તૈયાર થયેલો જીવ જુદો વિચાર રાખે એની મેળે ઉદય આવે તેજ મારે ભોગવવા તેમ નહી પણ ઉદયમા આવવાના હોય તેને પણ ઉદયમાં લાવવાં કે જેથી તે મારી આધીન તાએ રહે અને તે કર્મો તૂટી જાય એ કાર્ય કેવળ સમકિત સમજદાર ધર્મ કરવાવાળો જ કરી શકે કર્મોના

ઉદય ન હોય તો લાવવો, કે જે ઉદય પોતાના ગુણોને બાધા કરનારો ન રહે શત્રુને પડકાર કરવો તે ક્ષત્રિયનું કાર્ય છે, પણ ક્ષત્રિયે શત્રુ કરતા સવાઈ તૈયારી કરવી જોઈએ

નિર્જરા —

પૂર્વબદ્ધ કર્મ દલીકોમા જેમ ફેરફાર થઈ શકે છે તેમ તેનો ક્ષય પણ થઈ શકે છે ઉદ્વર્તન–અપવર્તન–સંક્રમણ અને ઉદીરણાનુ સ્વરૂપ તે કર્મ દલીકોમા ફેરફાર થવા રૂપ છે, પણ ક્ષય થવા રૂપે નથી ક્ષય થવા રૂપે હોય તેને તો નિર્જરા કહેવાય છે નિર્જરાનો પ્રયત્ન આત્મામા ન હોય તો કર્મ દલીકો પ્રતિ સમયે આત્મામા વૃદ્ધિ પામતા જ જાય અને તેથી કર્મથી સર્વથા છૂટકારો થવા રૂપ મોક્ષ પ્રાપ્તિ સભવી શકે જ નહિ આ જીવ સમયે સમયે આયુષ્ય સિવાય સાતે કર્મ બાધે છે આમ સમયે સમયે આત્મામા કર્મ પ્રવાહ ચાલુ જ છે એક સમય પણ આત્માની સ્થિતિ કર્મ પ્રવાહ વીનાની નથી તો પછી સાથે સાથે નિર્જરાનો પ્રયત્ન પણ આત્માએ ચાલુ રાખવો જ જોઈએ મકાનમા હમેશા પવનને અગે ધૂળ આવ્યા કરે છે, પણ સાથે સાથે વાળવા–ઝાપટવાનુ કામ ચાલુ હોય તો ધૂળના થર જામવા પામે નહિ

અહી નિર્જરા એટલે પૂર્વબદ્ધ કર્મનો ધીમે ધીમે ક્ષય કરવો સર્વથા ક્ષય કરવા રૂપ નિર્જરાતો છેલ્લા મરણ સમયે એટલે કેવલી મરણ સમયે હોય, તેવી નિર્જરા કર્યા બાદ તો ફેર કર્મ વળગે નહિ, કર્મની ફરી ફરી નિર્જરા કરવી પડે નહિ આવી નિર્જરા નહિ થવા પામે ત્યા

સુધીમા પણ કર્મનો ધીમે ધીમે ક્ષય કરવા રૂપ નિર્જરા આ મામા ચાલુ હોય તો સર્વથા ક્ષય થવા રૂપ નિર્જરાની પ્રાપ્તિ પણ ભવિષ્યમા થઈ શકે છે

નિર્જરા તે કર્મથી છૂટવા માટે છે કર્મથી બે પ્રકારે છૂટી શકાય, કાતો એ કર્મ ભોગવી લેવાય તો છૂટી શકે, અને કાતો તપશ્ચાથી ભોગવાય તો છૂટાય

માત્ર ભોગવીને જ છુટકારો થતો હોય તોતો જગ તમા કોઈ પણ જીવ એવો નથી કે જે સમયે સમયે કર્મની નિર્જરા નહી કરતો હોય ! પછી ન્હાય તે સૂક્ષ્મ નિગોદનો હોય કે ન્હાય તે ચૌદમા ગુણસ્થાનકે પહોચેલો હોય સર્વે જીવ સમયે સમયે કમની નિર્જરા કરે છે કોઈ પણ સસારી જીવ આઠે કર્મના ભોગવટા વીનાનો હોતો નથી આથી જેટલા કર્મો જીવ ભોગવે છે તેટલા તુટે છે આનુ નામ પણ નિર્જરા છે પરતુ માત્ર આવી ભોગવ ટાની નિર્જરાથી મોક્ષનો માર્ગ મળતો નથી મોક્ષનો માર્ગ તો બાર પ્રકારના તપથી થતી કર્મની નિર્જરાથી જ મળશે જો ભોગવટાની નિર્જરાથી મોક્ષ મળતું હોત તો તો જીવ રખડતો હોત શાનો ? કેમકે એવી નિર્જરા તો આ જીવ અનાદિકાળથી કરતો રહ્યો છે, માટે શાસ્ત્રકારોએ મોક્ષ માટે જે નિર્જરા કહી છે તે ભોગવટાથી થતી નિર્જરા નહી પણ બાર પ્રકારના તપથી કરાતી નિર્જરા છે ઉદયની એટલે ભોગવટાની નિર્જરામા તો પાછો જીવ નવા કર્મ તો બાધતો જ જાય છે એટલે ભોગવટાથી થતી નિર્જરામા નિર્જરા અલ્પ છે બધ વધારે છે, સજ્જડ છે

મોક્ષ માટેની નિર્જરા તો એવી હોવી જોઈએ કે કર્મો તુટે ઘણા અને બધાય થોડા મોક્ષ માટે તેજ નિર્જરા ઉપયોગી છે આ બાર ભેદે નિર્જરા કરનારને મોક્ષ મેળવવામા મુશ્કેલી પડતી નથી બાર પ્રકારના તપની એકેક નિર્જરામા અનતા ભવોના પાપો ક્ષય કરવાની સત્તા છે શક્તિ છે તે માટે જૈન શાસ્ત્રમા અનેક દૃષ્ટાતો દર્શાવ્યાં છે ઘોર પાપોથી ભારભૂત બનેલા અર્જુનમાલી-દ્રઢ પ્રહારી વીગેરે પુરૂષોએ તપશ્ચર્યાથી જ ક્ષણવારમા નિર્જરા સાધી છે

પુરૂષાર્થ —

ઉદ્વત્તન-અપવર્ત્તન-સક્રમણ ઉદીરણા અને નિર્જરાનું સ્વરૂપ આત્માને પુરૂષાર્થના પ્રેરક રૂપ છે કર્મના અનાદિ કાળના સચોગે આ જીવે નરક-નિગોદાદિના અનત દુખ અનુભવ્યા છે કર્મ જડ છે, આત્મા ચેતન છે જડના યોગે ચેતન દુખ પામ્યો છે અને હજુ પણ જ્યા સુધી જડનો સયોગ છે, રહેશે ત્યાસુધી દુખ પામશે વાસ્તવિક સુખની પ્રાપ્તિ એ જડ કર્મોના સયોગ દૂર કરવાથી જ થશે અને તે સયોગોનો વિયોગ પુરૂષાર્થ કરવાથી જ થશે કર્મ એ જબરજસ્ત ચીજ છે તેના ઉપર કાબુ મેળવવો તે પુરૂષાર્થ વિના શકય નથી

આત્મામા અનત વીર્ય રહેલુ છે ઘર્ષણ વિના ઉદ્યોત થતો નથી ગધકમાં રહેલો અગ્નિ ઘર્ષણથી પ્રગટે છે આત્મમા અનત શક્તિ-વીર્ય હોવા છતા ક્ષયોપશમનું ઘર્ષણ ન થાય ત્યા સુધી વીર્ય પોતાનુ કામ કરી શકે નહિ

જે આત્મા પોતાની જવાબદારી અને જોખમદારી ઉપર મજબુત રહે, સ્વીકારે તેજ મોક્ષને માટે લાયક બની શકે છે

જે આત્મા જવાબદારી—જોખમદારી સુદ્રઢપણે સ્વીકારે છે, તે આત્મા કર્મને પોતાથી વધારે સમર્થ માનતો નથી, એથી વધારે સમર્થ પોતાને (આત્માને) અર્થાત્ પોતાના (આત્મીય) ઉદ્યમને માને છે

શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજા કહે છે કે "જેઓ કર્મવાદી છે (કર્મ આ માથી વધારે સમર્થ છે એમ માન નારા છે) તેમનો સસાર એક પુદ્ગલ પરાવર્ત્ત કરતા વધારે હોય છે અને જેઓ પુરૂષાર્થવાદી છે તેમનો સસાર એક પુદ્ગલ પરાવર્ત્ત કરતા પણ ઓછો હોય છે"

પુરૂષાર્થવાદી કદી પણ ' કર્મ કરે તે ખરૂ, ભાગ્યમા હશે તે બનશે, ભાવિભાવ, જેવો ઉદય, વિગેરે નિર્માલ્ય વચનો બોલે જ નહિ પુરૂષાર્થ વિના સિદ્ધિ નથી સમ્યક-ત્વ પામીએ તે વખતે પામતા પહેલાના સમયે તો મિથ્યા ત્વ હોય છે અનતાનુબધી કષાયોને તોડાય ત્યારે તે મિથ્યાત્વ જાય છે અને સમ્યક્ત્વ પમાય છે કેવલજ્ઞાન પણ જ્ઞાના વરણીયાદિ ઘાતી કર્મોને તોડીને (ક્ષય કરીને) મેળ-વાય છે મોક્ષ મેળવવા માટે પણ અવશેષ કર્મોનો ક્ષય કરવો પડે છે પ્રયત્ન વિના કદી પ્રગતિ થતી નથી જૈનશાસ્ત્રનુ એ જ વિધાન છે ગ્રથિ (રાગ દ્વેષની નિબિડ ગાઠ) આવે ત્યા સુધી જૈનશાસ્ત્રમા યથા પ્રવૃત્તિ કરણ માનવામા આવ

છે તે યથા પ્રવૃત્તિ કરણ સુધી ભવિતવ્યતા છે પછી પ્રયત્ન વિના ચાલે તેમ નથી સમ્યકત્વમા કઈ ભવિતવ્યતાએ અનતાનુબધીનો ભેદ થતો નથી પણ ત્યા તો અપૂર્વકરણ દ્વારા-અત્યત વિર્યોલ્લાસરૂપ અપૂર્વ પ્રયત્ન થાય ત્યારે બને છે

વરસાદ તો દાણા પેદા કરે રોટલો કરવા માટે તો જાતે પ્રયત્ન કરવો પડશે રોટલો પણ વરસાદ કરી આપશે એમ ધારનાર તો ભૂખ્યો જ રહેશે તેમ ભવિતવ્યતાનુ કામ યથા પ્રવૃત્તિ કરણ સુધી છે પછી જેઓ પોતાનુ જીવન ભવિતવ્યતાને જ ભળાવી બેસી રહે તેઓને મોક્ષ મળવાનો નથી અને તેઓ કામ ભોગના કાદવમા વધારે ખુચવાના છે કામ ભોગમા ખુચનારાઓ જ માત્ર ભવિતવ્યતાના ભરોસે રહે છે

દેશ વિરતિ, સર્વ વિરતિ, ઉપશમ શ્રેણી યાવત્ મોક્ષ ગમન સુધીમા સર્વત્ર આત્માનો પુરૂષાર્થ પ્રવર્ત્તમાન છે જો એકલી ભવિતવ્યતા ભાગ્ય વિધાતા હોત તો તો મોક્ષ સુધી યથા પ્રવૃત્તિ કરણ હોત, પણ તેમ નથી

ગ્રથિભેદ પછી આત્માને વીર્યોલ્લાસ જોઇએ જૈનશાસ્ત્ર ભવિતવ્યતાને નહી માનવાનુ કહેતું નથી પણ વાસ્તવિક રીતે માનવાનું કહે છે જૈનોની ભવિતવ્યતાની માન્યતાનો ઉપયોગ સમજવો ખાસ જરૂરી છે જ્યારે આત્મા સકલ્પ વિકલ્પથી આર્ત્ત રૌદ્ર ધ્યાનમા જાય છે, ત્યારે તેને બચાવવા ભવિતવ્યતાનો સહારો આપવાનુ જૈન દર્શનમા વિધાન છે ભવિતવ્યતા (બનવાનુ બને છે) તરફ એ થીને

તુ તો તે આત્માને રૌદ્ર ધ્યાનથી (તેનાથી થનાર કર્મ બંધનથી-દુર્ગતિથી) બચાવવાનો છે સમ્યગ્ દર્શનાદિ ધર્મા રાધનમા ભવિતવ્યતાને આગળ કરવાનુ (ભવિતવ્યતાના બહાને ધર્મ ધ્યાનાદિથી પાછા હઠવાનુ-તે નહિ કરવાનુ) શાસનમા વિધાન નથી પણ શ્રી તીર્થંકર દેવના વચનો શ્રવણ કર્યો બાદ, પરિસ્થિતિ જાણ્યા બાદ પણ કર્મનુ નાશ કરવામા આળસ નહિ જ હોવી જોઈએ ત્યા બન વાનુ હશે તે બનશે' એમ ભવિતવ્યતાનો ઉપયોગ નથી ત્યા તો પુરૂષાર્થ ફોરવવાનો સતત ઉપદેશ છે, મજબુત ઉપદેશ છે

કાર્ય સિદ્ધિમા જૈન દર્શન પાચ કારણ માને છે ભવિતવ્યતા, કર્મ, નિયતિ, કાળ તથા પુરૂષાર્થ (ઉદ્યમ) આ પાચેમા કરવાનું છે તે એકજ, અને તે ઉદ્યમ ઉદ્યમ જેમ કારણ છે તેમ બાકીના ચાર પણ કારણો છે તેમ છતા તેમા મુખ્યતા પુરૂષાર્થ (ઉદ્યમ)ની છે કાલ-સ્વભાવ વીગેરે કોઈના કર્યો થતા નથી પણ જીવ કરી શકે તો ઉદ્યમ છે જેને સાચો પુરૂષાર્થ કરવો નથી તેઓ તો સ્વબચાવને માટે કહે છે છે કે—"ધારેલુ કરવામા, નહિ કરવામા કે પલટાવવામા દુનીયા કોઈ સમર્થ નથી જે ભાવિ હોય તેજ થાય છે ભવિતવ્યતા જ બળવાન છે, એ તો કરતા હોય તે કરવું, આપણને કાંઈ લાગતું વળગતું નથી થવાનું છે તે તો ગમે તેમ કરો તો પણ થવાનુ જ છે"

હવે જો ભવિતવ્યતા જ આધારભૂત હોય તો તમા મની ભવિતવ્યતા ભિન્ન ભિન્ન કેમ છે? ત્યા તો માનવ

જ પડશે કે જેવો આત્માનો પ્રયત્ન તેવી ભવિતવ્યતા ઘડાઈ આત્માનો પ્રયત્ન સારો હોય તો ફળરૂપ ભવિતવ્યતા સારી, આત્માનો પ્રયત્ન નરસો હોય તો ફળરૂપ ભવિતવ્યતા નરસી, આથી સિદ્ધ થાય છે કે ભવિતવ્યતાતો બિચારી પાગળી છે જ્યા સુધી જીવ કર્મ ન બાધે ત્યા સુધી ભવિતવ્યતાની તાકાત નથી કે જીવને કોઈ પણ ગતિમા લઈ જઈ શકે એટલે ભવિતવ્યતા પેદા થવામા પણ જીવનો ઉદ્યમ (પુરૂષાર્થ) જ કારણરૂપ છે ભવિતવ્યતાના નિર્માણ થવા ગાઈમે પણ જીવનો ઉદ્યમ તો હોય જ છે પણ મિથ્યાત્વના યોગે ત્યા વિપરીત ઉદ્યમ હોય છે એટલે પરપરાએ સમારની વૃદ્ધિ કરનારી ભવિતવ્યતાનુ તે નિર્માણ કરે છે સાચો ઉદ્યમ કે સાચા પુરૂષાર્થનુ તેને જ્યા સુધી ભાન ન હોય ત્યા સુધી સ્વઉદ્યમદ્વારા ભવિતવ્યતાનુ નિર્માણ થતું હોવા છતા પણ જવાબદારી ભવિતવ્યતાને જ સોપે છે ભવિતવ્યતા, કાળ કે સ્વભાવ એ પુરૂષાર્થથી બહાર છે તે પુરૂષાર્થનો વિષય નથી પુરૂષાર્થનો વિષય તો કર્મો કરવા, ભોગવવા, યાતો મોક્ષના કારણો પ્રાપ્ત કરી છેવટે મોક્ષ મેળવવો એજ છે હિસા, જૂઠ, ચોરી વીગેરે કર્મો દયથી બને છે, તેમા ઉદ્યમ કરવનુ શ્રી જિનેશ્વર દેવે કહ્યુ નથી પણ મોક્ષ માર્ગને અગે ઉદ્યમ કરવાનુ ભગવાને ફરમાવ્યુ છે મિથ્યાત્વ દશામા જીવનો પુરૂષાર્થ કર્મો કરવામા તથા ભોગવવામા જ થાય છે અને મિથાત્વ નષ્ટ થયે છતે મોક્ષના કારણો મેળવવામા પુરૂષાર્થ થાય છે અને તે કારણોમાથી જ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થવા રૂપ કાર્ય સિદ્ધ થાય છે

જેમ કેટલાક જવાબદારી ભવિતવ્યતાને ભળાવી દે છે તેમ કેટલાક જાણે પોતે દોષરહિત હોય તેમ કર્મને દોષ આપે છે પણ અહીં વિચારીયે તો સમજાય કે કર્મ જડ કે ચેતન? કર્મ થયુ કયાથી? કેન કોઈનુ કર્યું થયુ કે આપો આપ ફૂટી નીકળ્યુ? માનવું જ પડશે કે કર્મનો કર્ત્તા પણ જીવ જ છે કર્ત્તા છે તો પછી ભોક્તા તો છે જ વૃક્ષના છોડવા કે અનાજ આપોઆપ ઉગતા નથી ફણગા પોતાની મેળે ફૂટી નીકળતા નથી, ઉગાડનાર ખેડુતના ઉદ્યમથી જ ઉગે છે જો કે બીજ વીના ખેડુત વાવે શું? એટલે ખેડુત પણ જોઈએ, બીજ પણ જોઇએ, અને વૃષ્ટિ સાધન પણ જોઇએ તેમ છતા પણ ખેતરનો માલીક તો ખેડુત જ કહેવાશે જો કે બીજમાથી અનાજ પેદા થાય છે પણ પેદા કરનાર તો ખેડુત જ ગણાશે સામગ્રી બધી છતા વાવવું કે નહી વાવવુ, થોડી જમીન વાવવી કે બધી વાવવી, અનાજ વાવવુ કે બીજુ કઈ વાવવુ, કયુ અનાજ વાવવું આ તમામ માટે જવાબદાર–જોખમદાર ખેડુત છે આ ઉપરથી સમજવું જોઇએ કે આત્મ વિકાસ સાધવો હોય તો ભવિતવ્યતાના ભરોષે નહિ બેસી રહેતા આશ્રવ (કર્મ આવવાના માર્ગ) રૂપ પુરૂષાર્થથી દૂર રહી સવર (આવતા કર્મને રોકવાના માર્ગ) તથા નિર્જરા (પૂર્વ બદ્ધ કર્મને ક્રમેક્રમે ક્ષય કરવો) રૂપ પુરૂષાર્થમા આત્માએ પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ મનુષ્યને દાતની પ્રાપ્તિ–એ ભવિતવ્યના કરાવનાર છે, પરતુ ચાવવાનું કાર્ય ભવિતવ્યતા કરાવનારી નથી તે તો ('જ થાય છે એ રીતે

મનુષ્યભવાદિ સામગ્રી ભવિત યતા અર્પનાર છે પરતુ તે સામગ્રી વડે સવર તથા નિજરા કરવી તે પુરૂષાર્થથી જ થાય છે જ્યા સવર-નિર્જરા માટે પ્રયત્નની જરૂર છે ત્યા ભવિતવ્યતાના ભરોષે રહેવુ એ ભૂલ છે

કર્મનો ઉદય ભવિતવ્યતાને આધીન થઇ જાય પણ દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર એ રત્નત્રયીની આરાધના -સવર તથા નિર્જરાનુ પોપણ-આશ્રવ-બધનુ શોપણ એ તમામ ભવિતવ્યતા કરવાની નથી. ત્યા તો આત્માએ પોતે પ્રયત્ન આદરવો પડશે

શ્રી હરિભદ્ર સૂરીશ્વરજી મહારાજા કહે છે કે (પચ વસ્તુ પૃષ્ઠ ૨૬-૨૭) બાદરપણું, ત્રણપણું, પર્યાપ્તપણું, પચે ન્દ્રિયપણું, મનુષ્યપણું, દેવગુરૂ ધર્મની જોગવાઈ, અને શ્રદ્ધા આદીની પ્રાપ્તિ થઈ છે પણ તે બધાની સફળતા પુરૂષાર્થથીજ છે પુરૂષાર્થમા જ કસોટી છે, ત્યા પાછો પડે તો ખલાસ ઉપરોક્ત તમામ વસ્તુની પ્રાપ્તિ છતે પણ આરાધના ન કરીયે તો પ્રયત્નની ખામી છે સાધન દ્વારા પણ સાધ્ય સિદ્ધ ન કરાય તો સાધનની સાર્થકતા શી ?

નવા કર્મો ન બાધવા, બાધેલા કર્મ તોડવા તથા ઉદયમા આવેલા કર્મોને નિષ્ફળ કરવાના પુરૂષાર્થ વિના મોક્ષ માર્ગમા પ્રવૃત્તિ નથી

શ્રી હરિભદ્ર સૂરીશ્વરજી મહારાજા કહે છે કે છેટ્લા પુદ્ગલ પરાવર્ત્તમા આવેલો જીવ જ ઉદ્યમમા કટીબદ્ધ હોય છે પૂર્વ સચિત અતરાય કર્મ હોય ત્યા સુધી કાર્ય

સિદ્ધિમા સ્ખલનાઓ થાય પણ તે અતરાય કર્મને તોડ નારો ઉદ્યમ જ છે

હવે એ ઉદ્યમ શું પ્રવૃત્તિમા કરવો ? કેવી રીતે કરવો કે જેથી નવા કર્મ ન બધાય, બાધેલા તૂટતા જાય અને ઉદયમા આવેલા નિષ્ફળ થાય તે વિચારીયે

મોક્ષનો માર્ગ ઔપશમિક, ક્ષાયિક તથા ક્ષાયોપશમિક ભાવમા છે આ ત્રણે ભાવો ઉદ્યમથી જ સિદ્ધ થાય છે આ ત્રણ ભાવોથી પણ ઘણા અજ્ઞાત હોય છે

માનો કે દશ હજારનુ દેવું ધરાવનાર ત્રણ આસામીઓ છે તેમાથી એકે તો આના પાઈ સાથે રોકડા ગણી દીધા અને તે ઋણ મુક્ત થયો

બીજાએ રાજ્યમા લાગવગ પહોચાડી પોતાના ઉપર બાર માસ સુધી કોઇ પણ દાવો ન કરે, જપ્તિ ન લાવે, વારટ ન કઢાવે તેવો હુકમ મેળવ્યો

ત્રીજાએ ભેગા કરીને પોતાની પરિસ્થિતિ જણાવીને સમજાવી દીધા કાધા કરી આપ્યા

એ જ રીતે આત્માના દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર ગુણો ઉપર કર્મોનુ આક્રમણ થયુ, હલ્લો આવ્યો ત્યારે સપૂર્ણ સામર્થ્યવાન આત્માએ તો કર્મનો છેદ કરી નાખ્યો (નાણા નગદ ગણી દીધા) અને છૂટચો તેણે આત્માના ગુણો જાજ્વલ્યમાન કર્યા આનુ નામ ક્ષાયિક ભાવ વાળો

બીજા આત્માએ મુદ્દત લીધી આનું નામ ઔપશમિક ભાવ

ત્રીજા આત્માએ લેણદાર દેણદાર એકેનેય નુકસાન નહિ થાય તેવા કાયદાનો રસ્તો કાઢ્યો કર્મના રસને તોડે પણ ખરો પુદ્ગલોને પણ રહેવા દે આનું નામ ક્ષાયોપશમિક ભાવવાળો જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મોનો ઉદય થાય ત્યારે તેના વિકારને તોડવામા આવે તથા તેના પ્રદેશોને ધીમે ધીમે ભોગવવામા આવે તેનું નામ ક્ષાયોપશમિક ભાવ કર્મોને ધીમે ધીમે વેદવા તે ક્ષાયોપશમિક ભાવ ધર્મ આ ત્રણ ભાવોમા છે રત્નત્રયી આદી ધર્મ કે દાનાદિ ચતુષ્કરૂપી ધર્મ આ ત્રણ વાડી કે ઉપવનમા રહેનારા છે આ વાડી, આ ઉપવન પ્રયત્ન વીના બનનાર નથી

મનુષ્ય ભવ, ૫ ચેન્દ્રિપણું આદી સામગ્રી ઔદયિક ભાવની છે મોક્ષ સાધવા માટે એ સામગ્રીની આવશ્યકતા ખરી પણ એ બધી સામગ્રીની સફલતા ક્ષયોપશમભાવવાળાને ! અને તે પણ પ્રશસ્ત ક્ષયોપશમિક ભાવવાળાને અત્યારે આપણને ક્ષાયોપશમિક તથા ઔદયિકભાવ એ બન્નેનો યોગ છે, પણ તે પ્રશસ્ત કોટીનો કેટલે અશે છે અને અપ્રશસ્ત કોટીનો કેટલે અશે છે એનો નિર્ણય યોગ્ય વિચારણાથી સ્થૂલ રીતે તો આપણે પોતે જરૂર કરી શકીયે અને એ રીતે પૃથક્કરણ કરવાની મહેનત ચાલુ રાખીયે તો એ દ્વારા પણ આપણે આપણા ઘણા વિકાસને સાધી શકીયે

ક્ષયોપશમ ચાર ઘાતી કર્મનો થાય જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અતરાય એ ચાર ઘાતીકર્મો વડે આત્માના અનતજ્ઞાન, અનત દર્શન, અનતચારિત્ર અને

અનંતવીર્ય એ ચારે ગુણો અવરાએલા છે એ ચારે ગુણો પ્રગટ થયા પછી અવ્યા બાધ, અક્ષય સ્થિતી, અરૂપીપણું અને અગુરૂ લઘુ એ ચારે ગુણોની પ્રાપ્તિ થવી સહજ છે. એટલે ચાર ઘાતી કર્મનો ક્ષયોપશમ સાધવો જોઈએ એ ચારે કર્મનો ક્ષયોપશમ સાધવા માટે જ્ઞાનાચાર–દર્શનાચાર–ચારિત્રાચાર–તપાચાર અને વીર્યાચાર એ પાચે આચારના ભેદોનુ જ્ઞાન સપાદન કરી તે પાચે આચારના ઉત્તરભેદોની આરાધનામા ઉદ્યમી બનવુ જોઈએ

અને એ ભેદોનુ જેમા આરાધન થતુ હોય તેવા અનુષ્ઠાનોમા પ્રવૃત્તિ કરવાથી ચારે ઘાતી કર્મનો ક્ષયો પશમ ક્રમેક્રમે વૃદ્ધિ પામ્યે છતે અનંતજ્ઞાનાદિ ચાર ગુણો પ્રગટ થવા રૂપ ક્ષાયિક ભાવની સપૂર્ણપણે પ્રાપ્તિ થાય છે

અહી એટલુ તો ખાસ લક્ષમા રાખવું જરૂરી છે કે પ્રશસ્ત ક્ષાયોપશમિક ભાવ જ ક્ષાયિકભાવની પ્રાપ્તિરૂપ થાય છે તે પ્રશસ્ત ક્ષાયોપશમિક ભાવની શરૂઆત સમ્યગ્દર્શન ગુણના પ્રગટીકરણથી થાય છે સમ્યગ્દર્શન ગુણ દર્શન મોહનીય કર્મના-ઉપશમ કે ક્ષયોપશમથી થાય છે અન્ય કર્મનો ક્ષયોપશમ પણ દર્શનમોહનીય કર્મના ક્ષયોપશમનો મેળ તેની સાથે સધાય ત્યારે જ પ્રશસ્ત ક્ષયોપશમ ભાવને પામે છે દર્શનમોહનીયના ક્ષયોપશમ પછીથી ચારિત્ર મોહનીયનો પણ સુંદર પ્રકારનો ક્ષયોપશમ થાય પ્રશસ્ત ક્ષયોપશમિક ભાવની એ ઉચ્ચકક્ષા છે

પ્રશસ્ત ક્ષયોપશમિક ભાવ વીના ઔદયિક ભાવની પણ કંઈ કિંમત નથી ઔદયિક ભાવતો સ્હેજે પ્રાપ્ત થાય એવો છે એવો ઔદયિક ભાવ આ જીવે સંસાર પરિભ્રમણમા કેઈ વાર પ્રાપ્ત કર્યો હશે સાથે ક્ષાયોપશમિક ભાવ પણ પ્રાપ્ત કર્યો હશે આજના વિજ્ઞાનકારોએ મનુષ્યભવ-ધન-ધાન્યાદિ ઔદયિક ભાવની સામગ્રી હોવા સાથે મતિજ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષાયોપશમવડે અનેક શોધખોળોની પ્રાપ્તિ કરી પણ દર્શન મોહનીય કર્મના ક્ષયોપશમ વિના તે ઔદયિક અને ક્ષયોપશમિક ભાવની સાર્થકતા શી ? તેવાઓને તો ઔદયિક ભાવનાના જોરે ક્ષયોપશમિક ભાવ પણ મલીન બનીને ઔદયિક ભાવને જ પુષ્ટ કરનારો બને છે એટલે દર્શન મોહનિય કર્મના ક્ષયોપશમ વીના ઔદયિક ભાવ કે અન્ય કર્મનો ક્ષયોપશમિક ભાવ ક્ષાયિક ભાવની પ્રાપ્તિ રૂપે થતો નથી,

પ્રશસ્ત ક્ષયોપશમિક ભાવ પ્રગટ કરવા માટે ઔદયિક ભાવનુ જોર પહેલુ હઠાવવું જોઈએ ઔદયિક ભાવ ઉપર અંકુશ તો પ્રશસ્ત ક્ષયોપશમિક ભાવ જ લાવી શકે છે માટે ઔદયિક ભાવની પરાધીનતામાંથી છુટવાને માટે અને પ્રશસ્ત ક્ષાયોપશમિક ભાવની પ્રાપ્તિને અર્થે આત્માએ દર્શન મોહનીય અને ચારિત્ર મોહનીયના ક્ષયોપશમ તરફ ખૂબ જ લક્ષ્યવાળા બનવું જોઈએ

ઘણી વખત એવું પણ બને છે કે પ્રશસ્ત ક્ષાયોપશમિક ભાવ પામવાની તીવ્ર ભાવના હોવા છતા પણ

તદનુરૂપ અનુષ્ઠાનોમા પ્રવૃત્તિ થઈ શકતી નથી અને ઔદયિક ભાવના એટલી જોરદાર ન હોય તો પણ તદનુરૂપ અનુષ્ઠાનોમા ઝટ પ્રવૃત્તિ થાય છે એનું કારણ એ છે કે ઔદયિક ભાવનાને વેગ આપે, તેને અનુસાર પ્રવૃત્તિ કરાવે. એવા કર્મ આત્માને વળગેલાં છે ત્યા કર્મો જેમ સહાયક બને છે તેમ મોક્ષની સાધનામા કર્મો અતરાય કરનારા પણ બને છે મોક્ષની સાધના, ક્ષયોપશમની સાથે જ્યારે આત્માના પુરૂષાર્થનો યોગ થાય છે ત્યારે થઈ શકે છે આત્માને પુરૂષાર્થ કરવામા ઉત્સાહીત બનતા અટકાવે અને. આત્માના પુરૂષાર્થને તોડી પાડવાને માટે મથે એવોય કર્મોદય હોઈ શકે છે એમ છતા કર્મના જોરદાર ઉદયની સામે પણ આગળ ધપ્યે જવાનો પ્રયત્ન જારી રાખનારાઓ જરૂર ફાવી જાય છે

કર્મના ઉદયને જાણીને વિચાર કરવો કે આ જેમ જોર કરે તેમ મારે આને તોડવાનો પ્રયત્ન કરવો એમ કરતા પડીયે જવાય, પાછાય પડાય, પણ એનો પ્રયત્ન જારી રાખવો

કર્મનો ઉદય ગમે તેટલો જોરદાર હોય, તેમ છતા પણ જે આત્મા ધીરજથી પોતાના પુરૂષાર્થને ચાલુ રાખે છે તે આત્મા જરૂર સફલતાને પ્રાપ્ત કરી શકે છે મહેનત કરવા છતાય તત્કાલ સફલતા ન મળે એ બધુ સભવીત છે પરન્તુ પ્રયત્ન જો બરાબર જારી રાખ્યો હોય તો ધ્યેય સિદ્ધ થયા [illegible]

જ્ઞાનાવરણીય કર્મના જોરદાર ઉદયમાં પણ એક ધારો બાર વર્ષ સુધી પ્રયત્ન ચાલુ રાખનાર માષતુષ મુની અનન્ત જ્ઞાની બન્યા હતા "મા રૂષ, માતુષ" એટલા જ પદો રટવા છતાં સ્મૃતિમાં નહી રહેવાથી તેનું રટણ બે ચાર દહાડા, બે ચાર મહિના, કે બે ચાર વર્ષો સુધી નહી પણ બાર વરસ સુધી ચાલુ રાખ્યુ માત્ર આટલા જ પદોનું સતત રટણ કરવા છતા યાદ નહી રહેવાથી લોકો હાંસી કરવા લાગ્યા નિન્દા કરવા લાગ્યા તો પણ મગજ ઉપરનો કાબુ ગુમાવ્યો નહી, અને સમતારસમાં લીન બની રટવાનો પ્રયત્ન ચાલુ રાખ્યો તો "માષતુષ, માતુષ" એટલા પદોનું જ્ઞાન તો શું, પરંતુ એ મહામુનીને જગતમાં જેટલા જીવ અજીવાદિ પદાર્થો છે તેનું અને તેના સર્વ પર્યાયોનું પણ સર્વ કાલીન જ્ઞાન થયું બાકી જો એ વખતે પુરૂષાર્થ કરવામાં તેમને કંટાળો આવ્યો હોત અને જ્ઞાન પ્રત્યે જો દુભાવ જાગ્યો હોત તો તેઓ કદાચ એથી પણ ઘોર પ્રકારના જ્ઞાનાવરણીય કર્મને ઉપાર્જનનારા બનત. નન્દિષેણ મુનીએ વેશ્યાને ત્યાં રહ્યા રહ્યા પણ બાર વર્ષોમાં એમણે પોતાના ચરિત્ર મોહનીય કર્મને નિર્બલ બનાવી દેવાને માટે રોજ દશ દશને પ્રતિ બોધીને ત્યાગી બનાવવાનો ક્રમ જાળવી રાખ્યો હતો એટલે જેને પોતાનું કર્મ જોરદાર લાગતું હોય તેમણે એ કર્મને નબળું પાડી દેવાના પ્રયત્ન કરવા જ જોઈએ પ્રયત્ન વિના સિદ્ધિ નથી શ્રી જિનેશ્વર દેવનું વચન ભવિત યતા, કાલ, નિયતિ, અને કર્મ એ ચાર કારણો માટે આરીસા રૂપ છે તથા ઉદ્યમ માટે તો રજુસિદ્ધ રૂપ છે

પુરૂષાર્થ વડે થતી નિર્વાણની પ્રાપ્તિ :—

જન્મ મરણની ઘટમાળમાથી જીવન મુક્ત કરી સંસારના દુઃખમાથી એને છોડવી નિર્વાણને માર્ગે આત્માને લઈ જવા માટે ઉપશમ-ક્ષયોપશમ અને ક્ષાયિક ભાવ રૂપ પુરૂષાર્થની જ આવશ્યકતા છે નિર્વાણને માટેનો માર્ગ લાંબો અને કઠણ છે જેટલો પુરૂષાર્થ વિશેષ તેટલો નિર્વાણનો માર્ગ નજીક છે એ માર્ગના પ્રયાણમા આગળ વધેલ આત્માનો વિકાસ સમજવા માટે જૈનશાસ્ત્રમા ચૌદ સોપાન બતાવ્યા છે એ સોપાને ચઢતા ચઢતા નિર્વાણ (મુક્તિ) પ્રાપ્ત થાય છે સોપાનને ગુણસ્થાનક કહેવાય છે

જે જે સ્થાને પૂર્વે પ્રાપ્ત થયેલ ગુણથી કંઈક વિશેષ ગુણ પ્રગટ થાય તે તે સ્થાનને ગુણસ્થાનક કહેવાય છે

સંસારી જીવો કર્મ સંયુક્ત છે, છતા બધા સંસારી જીવ એક જ શ્રેણીના છે એમ ન કહી શકાય. સંસારી જીવોમા પણ ક્રમભેદ પર્યાયભેદ છે આ ક્રમભેદ સમજાવવાને સારૂ જ જૈન સિદ્ધાંતમા ચૌદ ગુણસ્થાનક નિરૂપ્યા છે જે થરોની અંદર થઈને અથવા જે પરિસ્થિતિઓની વચ્ચે થઈને ભવ્ય જીવો ધીમે ધીમે મુક્તિ તરફ આગળ વધે છે તે તે થર અથવા અવસ્થાનું નામ ગુણસ્થાનક છે જન્મજન્માતરના સુકૃતના બળે જે જીવ મોક્ષમાર્ગે વિચરવા તૈયાર થાય છે તેને ક્રમે ક્રમે ચૌદ ભૂમિકાઓ ઓળંગવી પડે છે, ચૌદ અવસ્થાઓમાંથી પસાર

રહે છે જૈનશાસનમા એને “ચૌદ ગુણસ્થાનક” તરીકે ઓળખાવવામા આવ્યા છે

કર્મનો એવો અજબ મહિમા છે કે મોક્ષમાર્ગની સાધનામા પણ અનેક પ્રકારની આટીઘુટી ઉભી કરે છે એટલે કેટલીક વખત ગુણસ્થાનકરૂપ અવસ્થામા આગે વધેલ આત્મા પાછો પણ પડી જાય છે એમ ચડન-પડન કરતા ખરેખરો ધીર, દ્રઢચિત્ત, સહનશીલ સાધક, મોક્ષમાર્ગના એ કટકોને-દુ સહ કર્મવિપાકને અવિચલિતપણે વેદતો થકો ક્રમે ક્રમે આગળ વધે છે કર્મબધન જેટલા કઠોર છે તેટલો જ આ મોક્ષમાર્ગ આકરો છે

ચૌદ અવસ્થારૂપ ચૌદ ગુણસ્થાનક પૈકી કોઈને કોઈ એક ગુણસ્થાનકને વિષે સસારી જીવ માત્ર અવસ્થિત હોય છે વિકાસની દ્રષ્ટિએ એક કરતા બીજુ ગુણસ્થાનક અધિક ગુણનું સ્થાનક છે ચૌદ ગુણસ્થાનક એ મોક્ષ મહેલની સીડીમાં ચૌદ પગથીઆ રૂપ છે સ્વવીર્ય ફોરવતો જ આત્મા એ પગથીઆ વટાવતો આગળધપે છે તે ચૌદ ગુણસ્થાનકના નામ આ પ્રમાણે છે

(૧) મિથ્યાદ્રષ્ટિ (૨) સાસ્વાદન (૩) મિશ્ર (૪) અસયત (૫) દેશસયત (૬) પ્રમત્ત (૭) અપ્રમત્ત (૮) અપૂર્વકરણ (૯) અનિવૃત્તિકરણ (૧૦) સૂક્ષ્મ સ થરાય (૧૧) ઉપશાંત કષાય (૧૨) ક્ષીણમોહ (૧૩) સયોગી કેવલી (૧૪) અયોગીકેવલી મિથ્યા દર્શન નામે કર્મના ઉદયથી જીવ મિથ્યા તત્ત્વને વિષે શ્રદ્ધા રાખી રહે, સત્ય તત્ત્વની

જિજ્ઞાસા ન રાખે તે મિથ્યાદ્રષ્ટિ નામે પ્રથમ ગુણસ્થાનક છે

- મિથ્યાદર્શન કર્મનો ઉદય ન હોય પણ અનંતાનુ બંધી કર્મના ઉદયથી જીવને સમ્યગ્ દર્શન ન હોય, સમ્યગ્ દર્શનથી પતિત થાય તે સાસ્વાદન નામે બીજુ ગુણસ્થાનક છે સમ્યક્ મિથ્યાત્વ (મિશ્ર) નામે કર્મના ઉદયથી જીવનુ દર્શન કેટલેક અંશે મલીન અને કેટલેક અંશે શુદ્ધ હોય તે મિશ્ર નામનુ ત્રીજુ ગુણસ્થાનક છે

- અપ્રત્યાખ્યાન કષાયના ઉદયને લીધે જીવ સમ્યક્ત્વ સંયુક્ત હોવા છતા અવિરતિ રહે તે અસંયત નામનુ ચોથુ ગુણસ્થાનક છે

પ્રત્યાખ્યાન કષાયના ઉદયથી જીવ કેટલેક અંશે સંયત અને કેટલેક અંશે અસંયત રહે છે તે દેશવિરતિ નામનુ પાંચમુ ગુણસ્થાનક છે

પ્રત્યાખ્યાન કષાયનો ઉદય ક્ષીણ બનવાથી જીવ સંપૂર્ણ પણે સંયત બને, છતા એમા પ્રમાદ રહી જાય તે પ્રમત્ત સંયત નામનુ છટ્ઠુ ગુણસ્થાનક છે

એ પછી સંજ્વલન નામે કષાય મન્દથવાથી પૂર્ણ સંયત જીવ પ્રમાદના પંજામાથી છૂટો થઈ જાય તો તે અપ્રમત્ત નામના સાતમા ગુણસ્થાનકે પહોચે

※ સાતમા ગુણસ્થાનકે રહેલ અપ્રમત્ત મુની સંજ્વલન કષાયોનો અથવા નોકષાયોનો ઉદય અત્યન્ત મન્દ થતા, પૂર્વે નહિ પ્રાપ્ત થયેલ એવા અપૂર્વ પરમ આલ્હાદ-આનંદમય પરિણામ-આત્મ પરિણામરૂપ કરણ પામે તે અપૂર્વકરણ ગુણસ્થાનક છે

એ ધ્યાન ખૂબ ખૂબ વૃદ્ધિ પામતું થતું મોહકર્મ સમૂહના સ્થૂલ અંશોને ક્ષીણ કરે યા ઉપશમાવે ત્યારે જીવ અનિવૃત્તિ કરણ નામના નવમા ગુણસ્થાનકે આરૂઢ થાય એ રીતે કષાયો પાતળા પાડતો જીવ સૂક્ષ્મ કષાય ગુણસ્થાને પહોંચે અહીયા સૂક્ષ્મ લોભ માત્રનો જ ઉદય હોય છે સર્વ પ્રકારના મોહ ઉપશાંત થતા જીવ જે ગુણસ્થાનકે આવે તે ઉપશાન્ત મોહ ગુણસ્થાનક છે

મોહનો સમુહ સંપૂર્ણપણે ક્ષય પામે તે ક્ષીણ મોહ ગુણસ્થાનક છે તે પછી ચાર પ્રકારના ઘાતીકર્મ સંપૂર્ણપણે ક્ષય પામતા જીવને નિર્મલ એવું કેવલજ્ઞાન ઉપજે તે સયોગી કેવળી નામનુ તેરમુ ગુણસ્થાનક છે

સર્વ પ્રકારના કર્મક્ષય પહેલાની અત્યલ્પક્ષણ વ્યાપી જે અવસ્થા તે ચૌદમુ ગુણસ્થાનક છે એનુ નામ અયોગી કેવલી અહીયા કર્મનો અંબધ પૂરો થાય છે પછી એ આત્મા બધી જંજાળમાથી મુક્ત થઈ ને વિશ્વને શિખરે ચઢે છે જેમ કાચબો બધા મળથી મુક્ત થતા ડુબીને જમીન ઉપર જતો નથી, પણ પાણીની સપાટી ઉપર તરે છે, તેમ ચૌદ ગુણસ્થાનકથી પર થયેલો આ મા નિખિલ કર્મ સાથે અસ્પર્શથી અલગ થઈ લોકાકાશના શિખરે સિદ્ધ શિલાની ઉપરે બિરાજે છે ત્યાએ અનંત નિત્ય સુખ ભોગવે છે, એની સુભગ શાન્તિમા ક્યાથી ભંગ થતો નથી, મોહ અને ઘટમાળમા એ ફરી પડતો નથી, એની શક્તિ અને જ્ઞાન છતા પણ સંસારમાથી શુદ્ધ થયેલો તે આત્મા ફેરી લૌકિક સંબંધ બાંધતો નથી

સમાપ્ત